Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 121 (15559) ◆ 1995 чылдың июнь 29, четверг ◆ Ат салган шагы 21.40. ✠ Садар өртээ 400 рубль.

МУРНУНДА—«ШЫН»

1995 ЧЫЛДЫҢ ИЙИГИ ЧАРТЫЫНГА УТКУШТУР РЕСПУБЛИКАДА СОЛУННАРНЫ ЧАГЫТКАНЫ

Республиканың харылзаа черинин парлалга тарадыр килдизинин сөөлгү медээзин ёзугаар алырга, Тыва Республикада солуннарны 1995 чылдын ийиги чартыынга уткуштур канчаар чагытканын дараазында саннар херечилеп турар.

1. «Шын» — 8044 экземпляр,
2. «Тувинская правда» — 6200,
3. «Эне сөзү» — 6194,
4. «Эфир» — 5855,
5. «Хем-Белдири» — 1661,
6. «Тыванын аныяктары» — 1632,
7. «Тыва Республика» — 1048,
8. «Центр Азии» — 355 экз.

(Бистиң корр.).

«ЭКИ ТҮҢНЕЛДЕРЛИГ БОЛДУ»

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Санкт-Петербург болгаш Москва чорааш дүүн ээп келген. Оон-биле кады ажылхерек бүдүрүп чораан оралакчы-президент А. А. Мельников, сайыттар А. Д. Бегзи, Г. А. Салчак олар база чедип келген. Президентини Күрүне секретары — Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, Чазак Баштыңының оралакчылары В. О. Оюн, В. Б. Карз-Сал, Э. Х. Ооржак болгаш албанның оске-даа кижилери уткаан.

Ш. Д. Ооржак республика солуннарының, радио, телевидениениң журналистеринге аян-чоруунун түңнелдериниң дугайында кыска интервью берген. Оон чугаалааны болза:

— Бо командировка ийи кезектен тургустунган болгаш элээн узун хуусаалыг болду. Бирээде, Россияның мурнундагы төвү — Санкт-Петербург хоорайга чордувус. Ол дээрге улуг эртем, үлетпүр төвү болгай. Оортан хөйну өөренип ап болур. Президентиниң ынаар чораан чоруу политиктиг болгаш экономиктиг ужур-дузалыг. Аңаа чедип алган эки чүве чүл дээрге, элээн каш дугуржулгаларга ат салдынгылаан. Бир-ле дугаарында Чиңгине дугуржулга, аңаа Анатолий Александрович Собчак-биле бис иелээ ат салдывыс. Ажыл-агый талазы-биле дугуржулгаларга Чазак Даргазының оралакчызы Э. Х. Ооржак ат салды. Оон аңгыда бистиң парламентивис биле Санкт-Петербургтуң Хоойлужудулга хуралының аразында дугуржулгага Дээди Хурал Даргазының оралакчызы М. С. Козлов ат салган. 12 төлевилел талазы-биле кады ажылдаар апаар. Ооң иштинде шуут белен төлевилел болза, ыяш болбаазырадын кылырының талазы-биле: ооң дериг-херексилдерин бисче үдүрүп чорудупкан, немей ийи хевириңг дериг-херексилин чорудары арткан. Оон өске эзт болбаазырадыр, хлеб бүдүрер болгаш өскедаа ооң мурнунда чорун тура дугурушкан үүлдер бүдер. Оон аңгыда, солун чүве чүл дизе, музей экспонаттарын, коллекцияларны бисче дедир эгидери дугуруштунган. Олар дээрге ховар дээн үнелиг үүлдер-дир. Оон иштинде алдындан кылган «Хаван-биле сегиржип алышкын» деп адап болур аңнаашкын көргүскен үнелиг үүл база бар. Оларны шуптузун бистиң эртемденнеривис баргаш, байдалын көөр, дес-дараалаштыр даңзызын тургузуп, хүлээп алган дугайында ат салгаш, Тываже бээр чорудар апаар. Ол ышкаш Тывага кадрлар белеткээр, студентилер, аспирантылар, докторантылар өөредир талазы-биле дугуржулга база чардынган.

Москвага дыка хөй ажылдарны кылдывыс. Ынчаарга Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельциниң удуртуп эртигирни чөвүлел хуралга база киришпиш. Аңаа шупту республикаларның удуртукчулары барган. Оон иштинде Чечен Республиканың Күрүне комитединиң даргазы Абдурханов база олурушкан, чүве чугаалады. Чурттуң иштики болгаш даштыкы байдалдарын, соңгулда мурнунда политиктиг байдалды, чартык чылдың түңнелдерин чугаалаштывыс. Оон аңгыда чер-черлерде экономиктиг реформаларның канчаар чоруп турарын чугаалашкан. 2,5 шак иштинде шынгыы чугаа болду. Кол-ла чүве чүл дээрге, экономиктиг реформалар чоруп турар-дыр. Ону ам улам быжыглаар херек. Чартык чылды алыр болза, эки түңнелдер бар. Ийи дугаар чүве чүл дээрге соңгулдалар мурнунда политиктиг байдалды сайгарып көрген. Чурттуң иштинде байдалга хамаарыштыр айлрга, Чазак биле Күрүне Думазының аразында тургустунган кризис дүвүренчиг байдалды тургузуп турар. Ону ажып эртериниң аргаларын чугаалашкан. Республикаларның удуртукчулары мынчаар дугуруштувус: бо берге үеде Чазакты тарадырын болдурбазын Президентиден дилээр. Соңгулдалар чоокшулап келгенде, политиктиг байдал мындыг нарын апарганда Чазак ажылдаар ужурлуг. Чазактың иштинде частырыглар кылган сайыттарны, ылангыя Чечен айтырынга, Буденновск болушкунунга хамааарыштыр бир-ийи сайытты халаары чугула апарган хире.

Ниитизи-биле Санкт-Петербургка болгаш Москвага чугула ажыл-херектер бүткен деп түңнеп болур.

Президентиниң интервьюзун боттарының тодаргай харыылап, бүдүрүп чораан адырларының талазы-биле оралакчы-президент А. А. Мельников болгаш сан сайыды Г. А. Салчак немеп чугаалаан. Оларның чугаалап, тайылбырлааны-биле алырга, Тыванын 1995 чылда акшаландырыышкыны бүрүнү-биле бүдер, бир эвес Күрүне Думазы эде хуваалданы кылып чыдавас болза, РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин тускай чарлык үндүрер, Чазак доктаал хүлээп алыр апаар. Ынчалзажок 1995 чылдын бюджединден 4,7 миллиард рубльди казып каапкан. Ол чүл дээрге эрткен чылын эзт садын алырынга чээлиге берген акшаны бистиң кожууннарывыстың чагыргалары эгитпээн. Ынчангаш кожууннарның бюджеттери ол эгитпээн чээлилериниң хемчээлинге эвээжээр апаар. Тудугларывыс ажылдап эгелээр. Июль, август, сентябрь айларда тудугларга акша-хөреңгилерни четчирибиле бээр.

Россия Федерациязында байдал чеже-даа нарын, берге болза, бистиң дилеглеривистиң талазы-биле кончуг сагыш човангыр, кичээнгейлиг байдалды көрүп турар бис. Чоокта эрткен улуг шуурганның уржуктарын ажып эртеринге акша-хөреңгилерни тускайлап берген. Ол шуурганның чедиргени когарал ниитизи-биле республикада 30 ажыг миллиард рубль түңнүг бооп турар. Ону эгидериниң талазы-биле Чазак Баштыңының оралакчызы Б. Н. Дьяков баштаан бөлүк Москвада чеде берген ажылдан турар.

Мижит-оол СААЯ.

Садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, социал-культура болгаш эрге-хоойлу кады ажыпдажылгазының дугайында Тыва Республиканың болгаш Санкт-Петербург хоорайның аразынга

ЧИҢГИНЕ ДУГУРЖУЛГА

Тыва Республика болгаш Санкт-Петербург хоорай (моон ыңай Талалар дээр) чаңчыл апарган экономика, эртем болгаш культура харылзааларын барымдаалаашы, база рынок экономиказынче шилчиринге болгаш делегей ажыл-агыйынче киреринге холбашкан айтырыгларның бир аай болуп турарын өөренип көрбүшаан,

экономиктиг, садыг, эртем-техниктиг, гуманитарлыг, культура харылзааларын болгаш өске-даа хамаарылгаларны дең эргелиг болгаш бот-бодунга ажыктыг кылдыр дорт, турум тургузарынче чүткүвүшаан.

дараазында үүлдерни дугуруштаан:

1 ЧҮҮЛ

Ажыктыг удур-дедир харылзааларның чаа шынары тургустунган бо үеде Кады ажылдажылгага болгаш бот-бодунга ажыктыг болурунга үндезилээш, кайызының-даа эрге-ажыктарынга дүгжүп турар экономика, культура, өөредилге, эртем, медээлер, эрге-хоойлу, политика болгаш өске-даа үүлдер талазы-биле кады ажылдажылганы быжыглаарынга база хөгжүдеринге Талалар дузалажыр, бот-бодунга азы үшкү талага экономиктиг азы өске-даа каража чедирип болгу дегындыг хөделишиннерлер дадагалаар.

Талалар кады кылыр экономиктиг, эртем-техниктиг, культура болгаш өске-даа төлевилеллерни боттандырар соруга-биле делегей организацияларының негелделеринге дүүштүр кады хөделирин дугурушкан.

2 ЧҮҮЛ

Талалар кады кылыр төлевилеллерни болгаш программаларны кады акшаландырарынга бүгү-ле күжевиишкиннерни мөөнеэрин, ажылагый субъектилериниң аразында саа харылзааларны тургузарынга болгаш камгалаарынга эргежок чугула байдалларны тургузарын, дорт кады ажылдажылганын янзы-бүрү хевирлерин, бүдүрүлге болгаш өске-даа кооперацияны деткирин дугурвжуп, бот-бодунга хүлээлгелерни алган.

3 ЧҮҮЛ

Талалар социал-культура болгаш эртем-техника, оон иштинде туризм, кадык камгалал, өөредилге, спорт кадрлар белеткээр болгаш эге белеткээр талазы-биле турум, таарымчалыг кады ажылдажылгага, национал-культура ниитилеллериниң болгаш хөй-ниити организацияларының кады хөделишкиннерине дузалаар.

4 ЧҮҮЛ

Талалар юридиктиг медээлерни болгаш хоойлу төлевилеллери чогаадыр ажылчорутулганын дуржулгазын солчур.

5 ЧҮҮЛ

Талалар муниципалитет четкилерин ажылдап кылырынга, шингээдип алырынга, ажылдаарынга кады ажылдажыр болгаш ниити медээлер делгемин хөгжүдер талазыбиле эргежок чугула өскедаа ажылларны боттандырар.

6 ЧҮҮЛ

Талалар долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, катан тургузар болгаш бойдус курдавырларын чөптүг ажылдаар талазы-биле кады ажылдажылганы бүгү талалыг хөгжүдер. Тыва Республиканың бойдус, археология байдалын база төөгүлүг чанчылдарын камгалаар болгаш өөренип көөр талазы-биле ажылдап турар эртем организацияларының ажыл-чорудулгазын деткиир.

7 ЧҮҮЛ

Талалар өске талаын эрге-ажыктарынга хамаарыжыр шинтпирлер хүлээп алырда дугуржулгалыг хөделишкиннерни кылырынче чүткүүр.

8 ЧҮҮЛ

Бо Чиңгине Дугуржулганың чүүлдерин билип алырының болгаш ажыглаарының айтырыгларын, а ол ышкаш ону боттандырын турар үеде тургустунуп кээп болгу дег маргылдаалыг айтырыгларны Талаларның аразында консультациялар болгаш чугаалажышкиннар аргазы-биле шинтпирлээр.

9 ЧҮҮЛ

Бо Дугуржулга аңаа ат салган хүндеп эгелеп күштүг болуп болгаш Талаларның кайы бирээзи Чиңгине Дугуржулганы боттандырарынга киржириндеп болунун ойталаанының дугайын өске Талага чедиртеңгеш чыл төңгуже 6 ай арткында дынаттаанда күштүг болуп артар.

Бо Чиңгине Дугуржулгага өскерилгелерни болгаш немелделерни киирип болур, ону Талаларның тодаргай хереглеллеринге дүүштүр, оларның аразында дугуржулгалыг шинтпирлерге үндезилеп боттандырар.

Дугуржулганы 1995 чылдың июнь 22-де Санкт-Петербург хоорайга кылган.

Тыва Республиканың өмүнээзинден: Президент-Чазак Баштыңы Ш. ООРЖАК.

Санкт-Петербург хоорайның өмүнээзинден: хоорай Мэри-Чазак Даргазы А. Л. СОБЧАК.

◆ Сиген кезилдезинге белеткел

МАЛГА ЭЛБЕК ЧЕМ ДЭЭШ

Эрзин кожуунуң девискээринге эрткен кыжын хар чуга, соок шоолуг эвес болган. Курлап алган мал чеми частың когурумнуг хүннеринде безин чедишкен.

Кожуунуң «Чаа орук» коллективтиг ажыл-агыйның малчыннары хой бүрүзүнден хураган камгалап алырының талазы-биле республикада база бир мурнакчы ажыл-агыйларның бирээзи. Эрткен чылын ажыл-агый төрүүр 100 хойдан-на 85 хураганны камгалап алган. Ол көргүзүг бо чылын база-ла оон кудулавайн турар.

Мурнакчы малчыннар — Республика Орденинин эдилекчизи Байыр Мандал, Свердов Хайын, Анай-оол Долгар болгаш өскелердаа 100 башка онааштыр 90-100 хураганны камгалап ап, хой чылдарның дугуржулгазында мурнакчыларның олуруундан үнмейн эрескежээ ажылдап, аныяк малчыннарга арга-сүмезин берип, арга-дуржулгазын дамчыдып чоруурлар.

Бо ажыл-агыйның девискээринге база чугула кампания — мал чемин белеткеп, курлап алыр улуг харыысалгалыг ажыл эгелээр. Ынчангаш амдан эгелеп сиген кезер машиналары болгаш өске-даа дериг-херексилдерни белеткеп, четчелеп эгелей берген.

Кожуун девискээринге май айның төнчүзүнден бээр бо хүннерге чедир чаап келген-даа болза, чамдык дүнелерде доктаамал доңаттап турганындан чайгаар үнер сигеннің дүжүдү чер албаан, ооң өзүлдези шоолуг эвес бооп турар. Ынчалза-даа Бай-Дагның малчыннары кандыг-даа «малдың кыштан хүр-менди ажар чоруу — дылында» дээрзин шын угаап, амдыгааштан эгелеп төрел-дөргүл, эшөөр аайы-биле сиген кезип, белеткээр эштежилгелерни баш удур тургузуп, дуржуп ап турары чаа чүүл бооп турар. Сиген белеткеп алырынга малчыннарга улуг дузаны араттар чедирип келгеннер. Тракторлуг араттар Сергек Тамы-Сүрүн, Анзор Чопуй, Амур Лойгу, Адыгжы Соян болгаш школаның бүдүрүлге мастери Парыш-оол Сайын малчыннарның сигенин чылдын-на кесчип берип, ону кыштагларга чедиреринге дузаны көргүзүп турарлар.

Ажыл-агыйның кол агроному, дуржулгалыг хову ажылдакчызы Доопай Азыраага удурткан арәндалыг хову бригадазы часкы хову ажылдарын кыска хуусаада дооскаш, сиген кезилдезинге ажылдаар техниказының агар септелгезин доозуп, чедер-четпес үүлдерин тыптынып, четчелеп ап эгелей бергеннер.

Чайгаар үнген сигенниг Бөжалыг, Хурагалчы, Өш-күлүг ышкаш черлерниң оът-сигени ам дээрезинде арай чегей үнүп чыдар-даа болза, ону июль айның 10-дан эгелеп кезип болуруп Доопай Коржалович чугаалап турар.

Коллективтиг бүдүрүлгениң сиген кезип, белеткеп алыры кол шөлдери Тарлашкында болгаш хой чылдыг сиген тараан Кежээлиг-Булунда бооп турар. Сөөлгүзү суггаттыг чер. Ынчангаш аяс, каац хүннер уламы бээр болза ол шөлдерниң сигени аттыга-ла бээр. Ынчангаш оон чыл санында төрүүр хойлар малдаан хойжулар сигенни кезип ап, белеткеп келгеннер.

Суггаттыг шөлдүң кол ээзи — Иван Санчыевич Дүпчүр. Ол чылдын-на уруг-дарыы, күдээлери, кенээттери, дуңмалары-биле ажыл-агыйга ол черниң төп турлаанда ыскай кажаалап каан сиген шөлүнге хой-хой сараттарны тургузуп турарлар. Бай-Дагның сигенчилери сөөлгү чылдарда мал чеминин белеткелинге аттарны, тевелерни ажыглап турар. Бо чылын ат машинязы-биле сиген кезерин пенсионер Балдир Лудуевич Чопуй, а аныяк малчын Байлак Балдир теве күжүн мал чеминиң белеткелинге ажыглаарын бодап алганнар.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин кожуун,
Бай-Даг суур.

Санкт-Петербург хоорайның болгаш Тыва Республиканың аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылдажылгазының принциптериниң дугайында

ДУГУРЖУЛГА

Санкт-Петербургтуң мериязы болгаш Тыва Республиканың Чазаа (моон ыңай Талалар дээр) садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылдажылгазын үр хуусаалыг, турум болгаш бот-бодунга ажыктыг хөгжүдер, девискээрлериниң ажыл-агый субъектилериниң аразында рынок харылзааларын тургузарынга таарымчалыг байдалларны тургузар, биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер сорулга-биле моон адаанда Дугуржулганы чарган:

1 ЧҮҮЛ

Деп эргелиг кады ажылдажыкчылар болурунга болгаш бот-бодунга ажыктыг солчулгалар кылырынга үндезилеп садыг экономиктиг харылзааларны боттандырар.

2 ЧҮҮЛ

Бот-бодунун аразында санажылгаларны боттандырарынга дузалажырын, бүдүрүлге техниктиг ужурдузалыг продукцияларны болгаш чоннун хереглеп баранларын бүдүрүлге хемчээлдерин барымдаалап, бүдүрүлгелериниң организацияларның, албан черлериниң болгаш девискээрлерниң өске-даа ажыл-агый субъектилериниң аразында бар болуп турар дорт харылзааларга үндезилеп, бот-бодунга бержип, солчурун Талалар дугурушкан.

3 ЧҮҮЛ

Кады ажылдажылганы боттандырарынга девискээрлерде турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар, албан черлери болгаш өске-даа ажыл-агый субъектилери ведомство аайы-биле чагыртын турар черлериниңден база өнчүүнүн хевирлериниңден хамаарылга чокка, боттарының эрге-хүлээлгелериниңе дүүштүр, чогуур керээлерге, дугуржулгаларга азы протоколларга үндезилеп киржип болур деп Талалар санап тур.

Россия Федерациязының девискээринде хоойлуларны болгаш өске-даа нормачижек актыларын, а ол ышкаш боттарының хүлээлгелерин сагыыры үүн олар хорымсалгалыг болуп турар.

4 ЧҮҮЛ

Чугула продукцияларын хевирлерин солчурунун төлевир системазын, номенклатураны болгаш хемчээлдерин девискээрлерниң ажылагый субъектилериниң аразында тодаргай ажыл-агый керээлери-биле тодарадыр.

5 ЧҮҮЛ

Ийи талалыг болгаш хөй талалыг коммерция кады ажылдажылгазын бараанар биржаларын дамчыштыр, ярмаркаларны, аукционнарны болгаш өске-даа хемчеглерни организастап турган хөгжүдеринге дузалажыр.

6 ЧҮҮЛ

Талалар кайызынын-даа эрге-ажыктарынга үндезилээш, кады ажыллаар бүдүрүлгелерни, салбырларны тургузарынга, оон иштинде Талаларның девискээрлериниңде кирбейн турар бүдүрүлгелер-биле кады тургузарынга, бүдүрүлге кооперациязынга кады ажылдажылганы хөгжүдеринге кады кылыр программаларны болгаш төлевилеллерни ажылдап кылырынга база боттандырарынга киржириңге, дуза кадар, № 1 кансырылгага дүүштүр ажыл-агый чорудулгазының өске-даа талаларынга кады ажылдажылганы кадбартыр.

7 ЧҮҮЛ

Талалар эртем-техниктиг харылзааларны калбартырын болгаш ханыладырын девискээрлериниң организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң аразында бот-бодунга ажыктыг ачы-дуза чедирилгезин база медээлер солчулгазын деткиир.

8 ЧҮҮЛ

Талалар бо Дугуржулганы боттандырып турар үеде шаптараалыннар тургустунуп кээр болза ону кады чугаалажып шинтпирлээр болгаш оларны шинтпирлээр талазыбиле хемчеглерни алыр.

9 ЧҮҮЛ

Бо Дугуржулга күштүг болуп турар үеде аңаа немелделерни болгаш өскерилгелерни киирип болур, ону кылырда, чогуур протоколларны тургузар болгаш аңаа Талаларның бүрүн эргелиг төлээлери ат салыр.

10 ЧҮҮЛ

Бо Дугуржулга аңаа ат салган хүндеп эгелеп күштүг болуп болгаш 1998 чылдың декабрь 31-де чедир күштүг болуп ажыллаар.

Бир эвес Талалардың кайызы-даа чыл төнчүзүнде чедир 3 ай турда Дугуржулганы соксадыр дугайында бодунун күзелин илереттес болза, Дугуржулганың күштүг болурун дараазында чыдче узадыр.

Тыва Республиканың өмүнээзинден: Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. ООРЖАК. 1995 чылдың июнь 22.

Санкт-Петербург хоорайның өмүнээзинден: Мэриин бирги оралакчызы А. Л. КУДРИН. 1995 чылдың июнь 22.

◆ Көдээ ажыл-агый допчулалы

ХОВУ-ШӨЛДЕРДЕ ЧЫМЫШТЫГ ИШ ТӨНМЭЭН

Чайның баштайгы айы төнедап берген болза, часкы хову ажылдары деп чаңчыкканывыс чымыштыг иш республиканың колхозтарында, совхозтарында, коллективтиг бүдүрүлгелериниңде ам-даа чорун турар. Кожууннар деннели-биле алырга тараа аймаанын чажылдазы, мал чеми культураларын тарыыры, картофель болгаш ногааны олуртуру колдуунда-ла доозулбаан. Тараа чажылдазын чүгле Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Кызыл кожууннар 100-102 хуу кылдыр күүсеткиленн. Мал чеми культураларын тарыырын Таңды 155, Сүт-Хөл 100 хууга боттандырган. Артканнар ол ажылды ам-даа чорудуп турар. Картофель, ногаа олуртурунун планын мынчага чедир чаңгыс-даа кожуун күүсеп албаан. Амгы хүннерде байдал ындыг-дыр. Тодаргайлаарга, республиканың Көдээ ажылагый болгаш эвш-чем яамызының тускай эртемнигленинин июнь 27-де белеткээни медээзинде айытканы ол-дур.

Шак ол медээ-биле алырга, эрткен чылдың бо үезинде тараа чажылдазын республика 100 хуу кылдыр күүсеп алган бооп турар. Ынчан 137287 гектарга чажылданы чоруткан. Ам бо хүннерге чедир чажып алганывыс — 119566 гектар. Ол болза, ниити планның чүгле 88 хуузу бооп турар. Ынчалаа-даа чажылда хүн бүрү туруушкун чок чоруп турар болган да, бо допчулал чырыкче үнгүже чедир Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Эрзин кожууннар чаштырылганы доозуптуп болурлар.

Тараа аймаанын чаштырылгазы Бай-Тайга, Чеди-Хөл, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннарда озалдап турар. Ниити республика деннелиңге бо чазын часкы хову ажылдары дыка орай эгелээн. Оон бир кол чылдагааны— часкы соок хүннерниң узамдыга бергени. Оон хайы-биле чер донган, эриевйн үр-ле чыткан. Мында өске чылдагааннар база бар. Чүл дээрге, часкы хову ажылдары эгелегиже чедир республиканың чамдык кожууннарының хөй-хөй ажыл-агыйлары орта ыяк белеткел чок болганы-дыр. Ажыл-агыйлар боттарында акша-төгериниин чегейинден, харын-даа шуут чуруглаанындан артык кезектер тыптынын чадап турганнар, кывар-чаар материалдарны чогуур ойунде садып ап шылаваннар. Оон кадында эрткен чылын-на тарылга белеткеп алыр ужурлуг шолдерни удур аңдаргаш, чымыштыг иштин темпизин кудуладып алганнар.

Хөй болгаш чаңгыс чылдыг сигеннерни тарып алыры — келир кышка улуг маңгылал, улуг курлавыр болгай. Бо талазы-биле ажылдың байдалын үстүнде каксы айыттым. Бо хүннерге чедир ниити республика ол культураларны тарыырын чүгле 56 хууга күүсеткен. Демгиле медээ езугаар алырга, 25403 гектарда оларны чашкан-дыр. Чамдык кожууннарда хову ажылдары шала дүвүренчиг байдалче кире берген. Чижээ, чаа-хөлчүлер мырынай чер албаан: ол культураларны 1800 гектарга чажар тургаш, оон чүгле 18 хуузун күүсеп алган. Ол ажылды Чеди-Хөл кожуун— 31, Улуг-Хем —38, Өвүр — 36, Чөөн-Хемчик—40, Каа-Хем—41 хууларга боттандырып алганын чугаалаарга-ла ол черлерде ук ажылдың темпизи кайы хире кудузун дораан-на херечилей бээр ышкажыл. Алактың адаа кудуруктун кудузу Барыын-Хемчик кожуун бооп турар. Бо кожуун 1076 гектар шолге хөй болгаш чаңгыс чылдыг сигеннерни чажар планын чүгле 8 хуу чедирген. Маңаа артык тайылбырның болгаш ногааны олуртуру ажыы чок боор.

Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде республика картофель олуртурун 88, а ногаа аймаан тарыырын 95 хуу чедирге берген турган болза, амгы хүннерниң көргүзүлгеринде оон элээн чавыс. Тодаргайларга, ол-ла дараалашкаа-биле 55 болгаш 67 хуу. Ам кожууннар аайы-биле көрүп көрээл. Бии-хемчилер 20 гектар черге картофель олуртур. Оортан ам ийи гектар арткан. Күүселде —90 хуу. А Кызыл кожуунун картофель олуртур шолу хөй: 259 гектар Олар ам ону 193 гектарда олуртуп алган. Картофель олуртур шолу мырынай эвээш хирезинде-ле мынчага чедир ооздун толузу-биле олуртуп албаан кожууннар бар Олар болза, Бай-Тайга Өвүр Тес-Хем, Чаа-Хөл-дүр. Чеди-Хөлде байдал чүлен дора: олар 24 гектарга картофель олуртурун шинтпирлеп алган, мынчага чедир чүгле 1 гектар шелге олуртканы. Чаа-хөлчүлерде байдал база-ла ындыг. Көнгүс чер албааннар. Мында чылдагаан чаңгыс турган бооп—четчир үрезин-биле чогуур үезинде хандыртынмайн барганы.

Допчулалы Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

ТЫВАГА ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ БОЛГАН

Чоокта чаа Тывага чер шимчээшкини болган. Оон төвү — Алтайның мурнуу талакы девискээри турган. Хоорайның хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле комитет даргазының оралакчызы Владимир Калмыковтун дынаткынын ёзугаар алырга чер шимчээшкининиң Кызылга күжү Рихтерниң шкалазыбиле 3-4 балл болган. Олумчидим болгаш үрелиишкиннер болбаан.

(РосИТА — СЧТА).

«ШЫНЫҢЫҢ» ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Күндүлүг номчукчулар! Июнь айда акша талазы-биле республикага дыка нарын байдалын тургустунганы-биле бистиң дыка хөй номчукчуларывыс «Шын» солунну чагыдып алыр арга чок болганын редакция коллективи билип, көрүп тур. Ам байдал экижип орар. Ынчангаш неделяда 5 катап үнер «Шын» солунну немей чагыдып алырының аргалары тургустунганы-биле холбаштыр ону чагыдып алыр изиг күзелдиглерге дыңнадырывыс болза:

«Шын» солунну август айдан ап эгелээр кылдыр июль 15-ке чедир чагыдарда, 5 айның чагыдылга эртээ 35 мун рубль.

«Шын» солун август төнчүзүнде 70 чыл оюн демдеглээр. Ол юбилей силерниң база байырлалыңар!

1993 чылда болгаш 1994 чылдың 10 айларында Эрзин кожуун чагыргазының аппарадының чарыгдалдар сметазының күүселдезиниң барымдаалыг ревизия түннелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 22. № 225 Кызыл хоорай.

1993 чылда болгаш 1994 чылдың 10 айларында Эрзин кожуун чагыргазының сан-хөө ажыл-агый чорудулаазының барымдаалыг ревизиязын Россия Федерациязының Сан-хөө яамызының КРЭ-нин Тыва Республика талазы-биле кол контролёр-ревизорунуң аппарады кылган болгаш сан-хөөнүң сагылга-чурумунуң шынгыы хажыдыышкыннарын илереткен. Кожуун чагыргазының кассазын санап көөрге, 5,631.412 рубль түпүүг акша четпес болган. Бюджеттин хостуг акша-хөрөнгилерин ажыглаар дугайында кожуун чагыргазының даргазының доктаалдарын, айтыышкыннарын «Россия Федерациязының составында республикалардың күрүне эрге-чагыргазының төлөөлелгелиг болгаш күүсекчи органнарының, чер-черниң бот-башкарылга органнарының бюджеттен дашкаар фондуларын тургузаар база ажыглаар талазы-биле бюджет эргелериниң үндезиниериниң дугайында» Россия Федерациязының 1993 чылдың апрель 15-те № 4807-1 Хоойлузунуң 26 үүлүнге чөрүүштүр планның чарыгдалдарының акша хандырылгазы чокка хүлээп алган.

1994 чылдың ноябрь 1-де байдалды өзугаар алырга, кожуунның бюджет албан черлериниң талазы-биле өрешире 947 млн. рубль, ооң иштинде ажыл төлевириниң талазы-биле 227 млн. рубль, шилчидилге талазы-биле 104 млн. рубль, одаар үүлдер дээш 185 млн. рубль, электроэнергия дээш 39 млн. рубль болган. Доктааттынган чурумну чайлавышаан, үүгле 1994 чылда безин кожуун чагыргаының хүлээп алган шиитпирлеринге үндезилээш, бюджеттин 214,8 млн. рубль түпүүг акша-хөрөнгилерин дүрүм чок езу-биле чарыгдаан.

Чижээ, кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөөнүң айтыышкыны-биле чагырга чериниң автомашиназы дээш «Эчис» деп хуу бүдүрүлгениң төлөөлекчиаи С. Т. Кызыл-оолдун Эрзин суурда ажаалга банкызында адынга 13 миллион рубльди шилчиткен. Иркутскиниң күрүне университетинин студентизи В. Т. Кыызыл-оолга 4,5 миллион рубль түпүүг сан-хөө дузаламчызын берген, а Моол Республика-биле кожуунның кыызгаар айтырыгларын көөрүнге 15 миллион рубльди үндүрүп берген. Кожуун бюджединиң хостуг артыышкынының күселиби-биле башкыларга 6 квартираны салып бээринге 29,5 миллион рубльди, кожуун чагыргазының ажыллакчыларынга квартиралар салып алырынга дедир эгитпес акша дузаламчызы кылдыр 27 миллион рубльди тускайлаан. Дедир эгитпес ол акша дузаламчызындан кожуун чагыргазының даргазы Е. К Калгахөө 15 миллион рубльди, кожуун чагыргазының даргазының биирги орадакчызы С. К.-Б. Биче-оол —12 миллион рубльди алган. 1994 чылдың июнь 28-те № 42 өрдер өзугаар 30 миллион рубльди бажын саткан А. Г. Учуралга туда санап берген, ооң ажаалга банкызында агар санынче 12 миллион рубльди база шилчиткен.

Кожуун чагыргазының херек эргелекчиаи Х. С. Караоолга 7 миллион рубль түпүүг хуузу чок чөлүпи 3 чыл хуусаада ажы-толунге квартира салып бээр кылдыр үндүрүп берген.

Кожуун чагыргазының даргазының оралакчылары болгаш каллистер начальниктери-биле дорт телефон харылаазының Е. К. Калгахөөнүң кабинединиге тургузуп бээринге 4 миллион рубльди кереэ өзугаар Новосибирск хоорайже шилчиткен.

«Хорунмай» деп хуу бүдүрүлгениң директору А. С. Бадыга 1 млн. рубльди тускайлап берген. Ол түпүү Кызыл хоорайның Ажаалга банкызында № 97708 хууда агар санче шилчиткен.

1994 чылдың ноябрь 16-да байдалды өзугаар алырга, кассала 5,6 миллион рубль түпүүг дудаглал Е. К. Калгахөө документилерни тургуспайн, чурукчу Л. Х. Уржуптан чуруктар садып алырынга 4 млн. рубльди алган, А чурукчу А. Д. Сериковтан чуруктар садып алырынга кожуун чагыргазының даргазы 1,5 млн. рубльди база алган. Кежээлерни, юбилейлерни, паадымнарны эрттиреринге 20 миллион рубльди, ооң иштинде 7 миллион рубльди Е. К. Калгахөөнү дамчыштыр чарыгдаан.

1994 чылдың июнь 28-те № 42 касса ордери-биле кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөө квартира садып алырынга 3 миллион рубльди алган, а ук акшаны үндүрүп берген сөөлүнде 16 хонук эрткенде квартира садып алыр дугайында доктаалды хүлээп алган.

Уран чурулганың янзы-бүрү ачы-дузазын чедирер кылдыр кереэни чарбышаан, Кызылдын Ажаалга банкызында К. Д.-С. Куулардың адынга кожуун чагыргазы 9 миллион рубльди шилчиткен, ындыг-даа болза, ол кереэнин чангыс-даа кезээ куусеттинмээн.

Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузундан дилиг материалдары дээш 2 млн. рубль түпүүг төлээр өре турбуже, спорт шолун кылырынга дилиг материалдары дээш «Иртыш» деп тараачын ажыл-агыйынга 1 миллион рубльди, «Челээш» деп арат ажыл-агыйга — 1 млн. рубльди, «Хады» деп арепла бүдүрүлгезинге — 3 миллион рубльди шилчидип берген.

1993 чылдың октябрьда кожуун чагыргазының бажыңының дээвириниге капитал септелгени кыллыткан болгаш анаа 1,2 миллион рубльди чарыгдаан, а бир чыл хире ө эрткенде ол-да дээвириниң капитал септелгезин 1994 чылдың сентябрьда база катан кыллыткан болгаш кожуун бюджединиң хостуг артыышкынындан 38 миллион рубльди тускайлан үндүрген, ооң иштинде ажылчыннарның ажыл төлевиринге 15,2 миллион рубльди чарыгдаан. Дүрүм чок езу-биле кылдынган чарыгдалларга хамаарыштыр амгы үеде истелге чоруп турар.

Демдеглеттинген үүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Бюджет акша-хөрөнгилерин чогуур сорулгаларынга ажыглаваанының болгаш оларның чарыгдалынга контрольду кылбаанынга илерээн хоойлужудулга үрээшкини дээш албан-дужаалынга чедир дүүшпейн турарын сагындырар хевир-биле Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөө сагылга-чурум талазы-биле харыысалгага киирер дугайында саналды Тыва Республиканың Президентизинге сүмелээр.

2. Сан-хөө чурумунун ындыг үрээшкиннерин моон соңгаар болдурбас дугайында Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөөнүн бүзүредиишкинин хүлээп алыр.

3. Тыва Республиканың Президентизинин болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу — Күрүне секретары В. С. Очуроол, чер-чер чагыргаларыбиле болгаш кадрлар-биле ажыд база күрүне шанналарының талазы-биле эргелеллин начальниги Т. Ч. Салчак хүлээп алдынган бо доктаалдың дугайында Эрзин кожуунунуң активинге дыңнадып тайылбырлаар.

Ш. ООРЖАК.

Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөөге сагылга-чурум талазы-биле харыысалга онаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

«1993 чылда болгаш 1994 чылдың 10 айларында Эрзин кожуун чагыргазының аппарадының чарыгдалдар сметазының күүселдезиниң барымдаалыг ревизия түннелдериниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың май 22-де № 225 доктаалынга үндезилээш кожуунның албан черлериниң четпес акшаландыгы бюджет акша-хөрөнгилериниң чогуур сорулгаларынга чарыгдаваны, отчеттуг кижилерден санажылга контролюн боттандырбааны база акша-хөрөнгилерни дүрүм чок ёзу-биле чарыгдаарынга боду киришкен дээш **доктаадырым болза:**

Бодунун эелеп турар албан-дужаалынга чедир дүүшпейн турарының дугайында сагындырыгны Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калгахөөге чарлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1995 чылдың май 22.
№ 259. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы 1995 чылдың март 23-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы 1995 чылдың май 12-де дагын хүлээп алган.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң чамдык хевирлери дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң чамдык хевирлери дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. «Хоойлу-дүрүм» үрээшкиннериниң чамдык хевирлери дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун парлаттынган хүнүнден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

2. «Хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң чамдык хевирлери дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузубиле көрдүнген кем-керек үүлгедиишкиннери дээш торгаалдар түннери административтиг материалдарны көрген черииң аайы-биле чогуур тус чер бюджеттеринче долузу-биле шилчиткеннерин доктаадыр.

3. «Хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң чамдык хевирлери дээш административтиг харыысалганы күштелдирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр «Хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында» Тыва Республиканың 1993 чылдың январь 12-деги № 405 Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1995 чылдың март 23.
№ 267.

Бо Хоойлу болза, хөй-ниитиниң корум-чурумунче, эргелеп башкарылганың доктааткан чурумунче семеп, хоойлу-дүрүм үрээни дээш административтиг харыысалганы күштелдиреринче угланган.

1 үүл. Биче хулиган чорук

Биче хулиган чорук азы хөй-ниити черлериниге үеньбак сес эдер, хамаатыларга шоргуп дорамчылаар, а ол ышкаш хөй-ниитиниң корум-чурумун хамаатыларның амыралының болгаш ажыл-чорудулгазының кандыг-даа талаларынга, ооң иштинде бүдүрүлгеге болгаш хүн бүрү амыралынга оларның ыржым-шолаан чоруун үрээни дээш —

ажыл төлевириниң эң кудуку үш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар ийикпе азы административтиг чурум-биле 10 хонук чедир хуусаада тудуп хоругдаар.

Бөлүү-биле азы биче хулиган чорук дээш мурнунда чыл дургузунда хемчет алыскан кижи ол-да ышкаш херектер үүлгеткенде —

ажыл төлевириниң эң кудуку беш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгалыр азы административтиг чурум-биле 10-лан 15 хонук чедир хоругдаттырар.

16 хар чедир назылыгларның үүлгеткени биче хулиган херек дээш —

ада-иезин ийикпе азы оларны солуп турар кижилерни ажыл төлевириниң эң кудуку ийи дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

2 үүл. Арага аймаан садарының турумнерин үрээни

Арага аймаан садарының турумнерин үрээнде —

садып турган үүлдерин хавырбышаан, ажыл төлевириниң эң кудуку он дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

Административтиг кезедигнин хемчеглерин ажыглаанының соонда чыл дургузунда база катан үүлгеткен ол-ла херектери дээш—

садып турган үүлдерин хавырбышаан, ажыл төлевириниң эң кудуку ийи дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

3 үүл. Хөй-ниити черлериниге арага аймаан ишкени азы хөй-ниити черлериниге эзирик келгени

Арага аймаан кудумчуларга, стадионнарга, сесерликтерге, парктарга, хөй-ниити транспортунуң бүгү-ле хевирлериге база арага аймаан кудуп садарын доктааткан чурум-биле чөпшээрөөни садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериндеи ангыда, өске-даа хөй-ниити черлериниге азы хөй-ниити черлериниге кижиниң төлептиг чоруун база хөй-ниитиниң мөзу-байдалын дорамчылап, эзирик келгенде —

ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар ийикпе азы 5 хонук хуусаа чедир административтиг чурум-биле тудуп хоругдаар.

Административтиг хемчеглерни алганының соонда, чыл дургузунда база катан үүлгеткен ол-ла херектери дээш

ажыл төлевириниң эң кудуку ийи дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар ийикпе азы 5-тен 10 хонук хуусаа чедир административтиг чурум-биле тудуп хоругдаар.

Бо үүлдүн биргн кезээнде корген арага аймаан чыл дургузунда ийи болгаш оонда хөй катап хөй-ниити черлериниге ишкени дээш азы хөй-ниити черлериниге эзирик көстүп чедип келгени дээш, чыл дургузунда ийи болгаш оонда хөй катап таварышкан кижиниң үүлгеткени хереэн—

ажыл төлевириниң эң кудуку үш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар азы 10-лан 15 хонук чедир хуусаада административтиг чурум-биле тудуп хоругдаар.

Хөй-ниити черлериниге 16 хар чедир назылыгдар эзирик чедип келгенде, а ол ышкаш олар арага аймаан ишкенде —

оларның ада-иезин азы оларны солуп турар кижилерни ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

4 үүл. Назы четпээн кижини эзирткени

Назы четпээн кижини оон ада-иезин ийикпе азы өске-даа кижилер эзирткенде —

ажыл төлевириниң эң кудуку беш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар азы 5 хонук хуусаа чедир административтиг чурум-биле тудуп хоругдаар.

5 үүл. Уруг-дарыгны кижилер болгаш оларны өөредир талазы-биле ада-иезин ийикпе азы оларны солуп турар кижилер хүлээлгезин күүсетпээнде

Ада-иелер болгаш оларны солуп турар кижилер назы четпес уруг-дарыгларын кижилер база өөредир талазы-биле хүлээлгелерин кара өжөгээр күүсетпээнде —

— ада-иезин азы оларны солуп турар кижилерни ажыл төлевириниң эң кудуку ийи дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

6 үүл. Кезер-шаннар бистиг херекселдерни база соок чепсек эвес боон турар, ынчалза-даа хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиглер кылдырынга көрүнген өске-даа үүлдерни садып саарар сорулга-биле белеткээри ийикпе азы хөй-ниити черлериниге ап чоруу-ру.

Кезер-шаннар бистиг херекселдерни база соок чепсек эвес боон турар, ынчалза-даа хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиглер кылдырынга көрүнген өске-даа үүлдерни садып саарар сорулга-биле белеткээри ийикпе азы хөй-ниити черлериниге ап чоруу-ру.

Бир эвес айыткан дүрүмнерни үрээниниң түпелиниде хамаатыларның кадынга азы эт-хөрөнгианиге каражахора чедирген болза—

ажыл төлевириниң эң кудуку он беш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

10 үүл. Хөй-ниити черлериниге ыржым-дышты үрээни

Хөй-ниити черлериниге (кудумчуларга, ниити чурттарга, ада чурттарга базыңнарынга, дыштанылга черлериниге ыржым-дышты дупеки үеде 22-ден 6 шакка чедир (ыытқыр ыылаары хөгүүм херекселдериниге ойнаары, дыңыр үн, медээ бээри, телевизорларны, радиоприемниктерни, магнитофоннарны болгаш ыытқыр кылдыр дыңыдыш каан үн үндүрер өске-даа аппаратураны ажыглааны, чурттарга оран-базыңнарынга база оларган дашкаар-даа, саадатпайн дораан кылыры эргежок чугула, ыыт-даатыг ажыл кылыры, а ол ышкаш хамаатыларның чогумчалыг дыңыр болгаш ыржым-шолаан чоруун үрээр өске-даа ыыдыг үүлдер ыржым-дышты үрээнде —

сагындырар ийикпе азы ажыл төлевириниң эң кудуку хемчээлиниге чедир хемчээл-биле торгаар.

11 үүл. Нинти ажыглалдың эт-хөрөнгизин үрээни

Нинти ажыглалдың эт-хөрөнгизин үрээнде, бир эвес од үүлгедиглер кезеңче харыысалгазынга хамаарышпас болза —

ажыл төлевириниң эң кудуку үш дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

12 үүл. Чурттакчылыг черлерге база тускай ангылаваан черлерге болгаш тускайлаан черлерге доктааткан чурумну хажыдып, боо атканы.

Чурттакчылыг черлерге база тускайлан ацылаваан черлерге, а ол ышкаш тускай ангылаан-даа черлерге доктааткан чурумну хажыдып, боо атканда —

боону база дайынчы окчемлекти хураавышаан азы ол чокка, ажыл төлевириниң эң кудуку ийиден беш чедир дакпыр хемчээли чедир хемчээл-биле торгаар.

13 үүл. Эдип чазаар күш-ажыл албан черлеринде, истелге изоляторларында, кижилерни түр тудар тускай черлерге, судтуң тодаргайлааны-биле (доктаалы-биле) албадалбиле эмнедири көрдүнген, күштелдирген болгаш шыңгыы хайгааралдыг эмнелге албан черлеринде турар кижилерге, хынадырындан чажырын ийикпе азы кандыг-ла бир арга-биле арага аймаан, угаан баларадыр шыпарлыг эм болгаш оске-даа будумелерни, а ол ышкаш дамчыдары хоруглуг өске-даа үүлдерни дамчыдып бээр дээш ораддашканда —

хоруглуг, чөпшээрөвээн үүлдерни хавырбышаан, ажыл төлевириниң эң кудуку үш дакпыр чедир хемчээли-биле торгаар.

14 үүл. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектерни көөрүнүң чуруму

Тус чер чагыргаларының даргалары 1 үүлдүн 3-кү кезээ, 2 үүл-биле, 3 үүлдүн 4-кү кезээ-биле, 4, 5, 6, 9, 10, 11 үүлдер-биле көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүмну үрээн дугайында херектерни көөр.

Иштики херектер органнары 1, 3, 6, 7, 8, 10, 13 үүлдер-биле көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүмну үрээн кижини административтиг чурум-биле үш шактан эрттирбейн тудуп саададыр.

Бо Хоойлунуң 1, 3, 7, 12, 13 үүлдери-биле көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннери кылган кижилерни од херекти шиитпекчи ийикпе азы иштики херектер органының начальниги (начальниктиң орадакчызы) шиитпирлеп көргүжеге чедир тудуп болур.

Административтиг чурум-биле тудуп саададырының хуусаазын протокол турузары-биле од кижини эккелген үезинден, а эзирик болган кижини оон сергээни үезинден эгелеп саналр.

Тус чер чагыргаазының даргазының ийикпе азы иштики херектер органнарының албан-дужаалдыг кижилерни административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектерни административтиг хемчеглериниң чүгле сагындырыг болгаш торгаал онаар талазы-биле көөр.

Бо хоойлуда көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында протоколдарны оңу турузарында төлөөлеткен эрге-хоойлу камгалаар база күрүнеңиң өске-даа органнарының ажылдакчылары турузаар.

Бо Хоойлунуң көргени административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектерни бо-ла Хоойлу-биле ук херектерни көөр кылдыр бүрүн эргелеткен орган (албан-дужаалдыг кижи) административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында протоколду алган хүнүнден бээр 10 хонук хуусаада чугаалажын көөр.

Административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкининиң дугайында херектерни административтиг харыысалга онаажын турар кижи боду олуржун турда, чугаалажын көөр. Ол кижи чокта чүгле кажан херекти чугаалажын көөр дээн чериниң бала үеэниң дугайында аңаа өйшаанда дыңнатканының дугайында медээлер бар таварылгаларда болгаш бир эвес херекти чугаалажын көөрүн соңгаарладыр дугайында чылдагаанчыг дилег киирбээн болза, оны чугаалажын көрген турун болур.

Бо Хоойлунуң 1 үүлүнүң 1-ги, 2-ги кезектери-биле, 2 үүлүң 3-чүүлүнүң 1-3-кү кезектери-биле, 4, 6, 7, 12, 13 үүлдери-биле көрдүнген, административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкининиң дугайында херектерни чугаалажын көрүн турар үеде, административтиг харыысалганы онаажын турар кижиниң киржири албан.

Иштики херектер органының база шиитпекчиниң кыйгыртыышкыны-биле од кижа келбээн таварылгаларда, иштики херектер органы од кижини албан эккеп болур.

Административтиг хоойлу-дүрүм үрээн кижини иштики херектер органының анаа бүрүн төлөөлеткен кижизи административтиг чурум-биле тур үеде тудуп саададыр, хууда үжээр болгаш эт-севин хынаан көөр.

Бо Хоойлунуң көргени, административтиг хоойлу-дүрүмну үрээн кижини административтиг чурум-биле үш шактан эрттирбейн тудуп саададыр.

Бо Хоойлунуң 1, 3, 7, 12, 13 үүлдери-биле көрдүнген административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкиннери кылган кижилерни од херекти шиитпекчи ийикпе азы иштики херектер органының начальниги (начальниктиң орадакчызы) шиитпирлеп көргүжеге чедир тудуп болур.

Административтиг чурум-биле хемчег онааган дугайында шиитпекчиниң доктаалынга хомудал турбас.

Административтиг чурум-биле хемчег онааган дугайында доктаалды күштүг боон турар хоойлужудулга-биле көрген чурум езугаар оскертиин неген болур.

Чурум үрээн кижи торгаал онаатқан дугайында доктаалды аңаа тывыскан хүнүнден бээр бир айдан орайтатпайн, торгаткан акшазын төлээр ужурлуг болгаш Ажаалга банкызының албан черинге дужаар.

16-лан 18 хар чедир кижилер боттары акша-шалын чок турда, торгаалды ада-иезинден азы оларны солуп турар кижилерден тыртар.

Торгаалды ай хуусаада төлевээн таварылгада торгаал онааган органның (албан-дужаалдыг кижинин) киирген бижии-биле административтиг хеңемчеги торгаал хевирлиг кылдыр 15 хонук чедир хуусаалыг административтиг хоругдал-биле суд солуп болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржак.

Кызыл хоорай
№ 266.

ООРДА КЭЭРГЕЛ БАР БЕ?

Сөолгү чылдарда кызыгаар кежилдир мал маган оорлаары көвүдээнин кызыгаар чоогунда кожууннарның чурттакчылары эки билир. Ол дээрге бир улуг дүвүрээзиннинг, харын даа айыылдыг байдалдарга чедирин болур фактыларның бирээзи. Кызыгаар кежилдир мал-маган оорлаарын болдурбазыбиле ийи күрүне — Моол дун болгаш Тыва Республиканың бөштынары сөолгү 2-3 чылдарда дыка хөй хемчеглерни ап келген, ынчалза-даа криминалдыг кемхерек үүлгедиишкиннерин соксадырының кончуг дээштиг аргалары тывылбайн турар. Бүгү айтырыглар кызыгаар хоойлуларынга келгеш шиитпирлеттинмес болур.

1995 чылдың март айда Ак-Эрик суурга Моол база Тыва Республиканың чазактар төлээлери болгаш ИХЯ-дан, КФА , кызыгаар төлээлери кожууннарның, сумуларның чагырыкчылары, база Моолдун Убса-Нур аймактың, Тес сумунун чагырыкчылары, полиция начальниги киржилгелиг улуг ужуражылга кылган. Бо ужуражылгын улуг үре-түннелдиг болган.

Бирээде, ийи таланың эксперт болуктери оор болган соонда заставалар таварыштыр изиг ис-биле дораан, кажан-даа кирип болурун ийи тала дугурушкан. Кайы талада эксперт болук турардыр ол тала бүрүнү-биле ол болуктүн бот-камгалалын харылаар база оорлаткан мал-маганны тып бээринге бүрүнү-биле дузалажыр.

Ийиде, эксперт болуктер удуртукчулары, полиция, милиция ажылдакчылары херек үеде кажан-даа кайыда талаже кирер эргелиг.

Бо дугуржулганың соонда эксперт болуктерниң ажылын көрүп болуп. Моолдан Тес-Хем кожуунче 1995 чылдың март айда шиитнаи биле оорлаткан 130 малдар агыттынген. Тес-Хем кожуундан Моолче оорлаткан 69 малдар эгиттинген.

Кызыгаар кежилдир мал оорун болгаш кызыгаар үрээшкиннерин соксадырының бир чугула хевири — эксперт болуктернин болгаш милиция полиция ажылдакчыларының кады ажылдажылгазында деп билип турар мен. Бо ажылдарның түннелин анализтеп көөрге, оорлар домей кээргел чок, өвөөн-хөй дивес, ха-дуумаының-даа, төрелиниң-даа, бир хемнин сүүн ижип келген кожазының-даа малын кодан-кодаңы-биле оорлаан, өске талада кижиге аппарын берилтер оон орнунга өске таладан база од хире оор малды аккеп алыр. Оорлар бот-боттарын таныр. Көрүп, ыыннап турар болгай силер бир кижи хөй мал «эккелген» дээрге-ле, силерниң читкен, оорлаткан малынарның орну ол-дур. Оор кижи сөолгү инаа азы аңы деп билгеш, кээргээш артыгылар дээн чугаа черле дыңнаваан мен.

1995 чылдың март 18-те «О. Шынаа» совхозтуң малчыны Биче-оол С-тин 34 инээн, 3 аңды оорлаан хамаатылар Г. Дамриин, С. Едамжав Моолда туттурган, 24 инек, 2 аңды эгиттинген, истелге чоруп турар.

База 1995 чылдың март айда «О. Шынаа» совхозтуң малчыны Чатқар С-тин кодаңындан 227 хойну билдинмес улус оорлаан. Оорлар П. Бадыменх, Н. Шагж, Ч. Энхтайван туттурган, 96 хой эгиттинген.

1995 чылдың февраль айда моол хамаатты Л. Дуурапийнин 14 аңды Тываже оорлаттынган ук малдар «О. Шынаа» совхозтуң малчыны Б. Н. Доңмиттин кодаңындан тывылган. 1991 чылдың күзүүнде моол хамаатты Д. Лувсаннын 22 аңды Тываже оорлаттычган. Ол малдар «О. Шынаа» совхозтуң чыгыызы А.-Л. О. Доңмиттин кодаңындан тывылган, кызыгаар эгиттирип аккеп берген моолдарның ады билдинген.

Ч. Хомушку аттыг совхозтуң чылгычызы Эртине Мергенниң кодаңындан 19 моол малдар тывылган (моол хамаатты Цэвээнравтанның 15 малының чамдыызы база бо малдар арзында турган). Оны оорлап эккелген, карзыттырып турар кижи билдингир, истелге чоруп турар.

«О. Шынаа» совхозтуң малчыны Б. Туматтың 1994 чылдың сентябрь айның 19-та 60 чылгызын билдинмес улус оорлаан. Бүрүүдаттырып турар улус туттурган: М. Шалык, С. Уйнукай, С. Шинчик олар чылгыны Моолче киирипкен болган.

Чөөн-Хемчик кожуунунуң «Октябрь 30 чылы» совхозтуң чылгычызы А.-Х. О. Оңдарның 27 чылгызын Өвүр кожуунда О. Оңдар 1994 чылдың август айда оорлаан, орнунга мал алыр болгаш Моолче киирипкенин өчүп турар.

Тыва-даа улустуң, Моолдаа улустуң амыырады мал болгай. Мындыг берге үеде кижиниң малын кодаңы-биле оорлап аппаргга, оорлар кээргел чок деп чүве моом коску.

Малды кызыгаар кежилдир оорлаарының айтырыглары Тес-Хем кожуунда шиитпирлеттинип турда, Монгун-Тайга кожуунда бо айтырыг чогуур деңнелге шиитпирлеттинмейн турар, чуге дизе ол кожуунда чонбиле чугаалажырга, моол, тыва заставалар даргалары арызында харылзаа чогундан, «көрүшпезинден». Моолда тывылган малдарны кээп ап алыңар дээрге, моол застава улузу киирбес. Тывада тывылган малды алыр дээрге, РФ-тиң застава улузу киирбес. Бо айтырыгны база Чазак деңнелинге шиитпирлээр үе келген.

Кожууннарның болгаш республиканың ИХЯ-зының мал оору-биле демисел чорудар киллистериниң ажылдакчылары кызыгаар кежилдир мал оорун соксадырының бүгү аргазын ажыглап, ажылды чорудуп турар.

Сергей КЫНЫРА.
ИХЯ-ның мал оорун дүрген истеп тывар киллизиниң начальниги-ниң орадакчызы, милицияның подполковниги.

КАШПАЛДЫҢ «КОНТРЛАРЫН» АГАРТКАН

Тыва Арат Республиканың үезинде Чаа-Хөл кожуунун Хереме сумузу ССРЭ-ниң кызыгаарының иштинге, тодаргайлаарга, Красноярск крайның девискээринге турган. Ол чер чүрттүг, биргээр чугаалаарга, Херемеге, Үрбүнге төрүттүнген болгаш аңаа өскен 24 араттарны 1938 чылда барымдаа чокка «контрлар» деп буруудаткаш, ССРЭ-ниң айыыл чок чорук органнары тудуп хоруудаан. Оларның шуптузун ам, агарткан: кем-херек үүлгедиишкиннериниң составы чок болганын барымдаалааш, херектерни соксаткан.

Кара нүгүл-биле буруудаттырган, хоругдаттырган ол араттарның херектерин РФ-тиң Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели Красноярск крайның хамаарышкан органнарының архивинден эккелдирген болгаш, оларның даңзызын тургускан. Кашпал «контрларының» даңзызын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаары-биле дамчыдып берген. Агартканнарның аразында Донгак Оолакай, Сат Хорлуг-оол болгаш оон-даа өскелер бар.

Кашпалдың агарткан араттарының эң чоок төрелдери: төрээн ажы-толу кажан даңзы парлаттынган сөөлүнде, чүнү кылза, кандыг документилерни чыып алгаш, адаларының хавырткан эт-хөреңгизиниң өртээн эгидер дугайында айтырыгны канчаар тургузар үжурлугул дээрзин кысказы-биле тайылбырлаары чугула деп санап турар бис.

Бирээде, «контр» ызыгуурун чажырар сорулга-биле өске фамилияларны бижидип алган азы фамилиялары ог-бүле аайы-биле солушкан кижилер адаларының хавырткан эт-хөреңгизин эгиде-ринге хамаарышкан билдириишкинни судка киирер, а суд органнары болза, херектиң бүгү байдалын өренип көргеш, агарткан кижиниң уруу азы оглу шын дээрзин тодаргайлап доктаадыр апаар. Ынчаарга «Арыг аттарын эгиткеш, эргелерин катап тургускан» деп эгелиг чүүлдү 1995 чылдың июнь 10-да үнген «Шын» солуниуң ийиги арнында парлаан болгай. Ук чүүлдүң автору —РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальниги генерал-майор Чанмыр Удумбара. Адаларының шаанда хавырткан эт-хөреңгизиниң өртээн эгиттирип алыр сорулга-биле кандыг документилерни кайы албан черлериндеч айтырып алырын ол үүлде тодаргай тайылбырлап бижээн. Политиктиг репрессияларга Тываның девискээринге таварышкан болгаш агарткан кижилерниң долу даңзызын «Шын» солунга база парлап эгелээнинге хамаарыштыр сеткил ханыышкынын «Мемориал» ниитилел илергейлеп, ол солуннуң хамаарышкан килдизи буянныг чугула ажылды кылып турарын демдеглеп тур.

Агарткан хамаатыны таныыр ийи хире кижи ол кижиниң оглу азы уруу шын дээрзин бадыткап болурун генералдың үүлүнде айытканын демдеглээри артык эвес боор.

Хавырткан эт-хөреңгиниң өртээн эгидер, социал чиигелделерни ажыглаар дугайында айтырыгларны тодарадыры-биле Кызыл хоорай, кожууннар чагыргаларының чанында комиссияларга дилегни киирери үүлдүг боор. Ынчаарга, кажан айтырыг шиитпирлеттинмейн турул бээр болза, Тыва Республиканың Чазак баштыңының оралакчызы, политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарның эргелерин катап тургузар талазы биле комиссияның даргазы З. С. Шыырапка дилегни ынчаарда ам киирер апаар.

Ийинде, политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр дугайында РФ-тиң хоойлуларын, а ол ышкаш «Политиктиг репрессиялар-биле холбаштыр дүрүм чок ёзу-биле хавырткан, хурааткан азы ээлериндеи өске-даа арга-биле аңгылаан эт-хөреңгини хамаатыларга эгидер, оон өртээн эгидип бээр азы акша эгидиишкинин төлээр дугайында» Дүрүмнү хандыр билири, сагыыры эргежок чугула. «Мемориал» ниитилелдиң баштаар чериниң даалгазын өзугаар ол Дүрүмнү журналист Алексей Дугержаа очулдурган болгаш, онуң 1994 чылдың декабрь 1-де «Шын» солуннуң ийиги арнынга парлаан.

«Мемориал» ниитилелдиң турар чери: **Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың № 5, телефону 3-51-27.**

Александра КЫЗЫЛ-ООЛ.
«Мемориал» ниитилелдиң баштаар чериниң кежигүнү.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ЧАА-ХӨЛДҮҢ «КОНТРЛАРЫН» КАЖАН АГАРТЫР ИРГИ?

Тыва Арат Республиканың иштики херектер органнарының биргээр чугаалаарга, күрүнеиниң айыыл чок чорук органнарының чажыт төлөзининиң (агентизинин) нүгүлдээшкинниг медээзин өзугаар, Ак-Туруг чүрттүг Монгуш Көк-оолду, Монгуш Базырны, Монгуш Сайыыны, Кызыл-Даг чүрттүг Монгуш Намнаңны, Монгуш Түмен-Байырны 1940 чылдың күзүнүнде тудуп хоругдаан болгаш, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзүнүң үнүүшкүннүг ажык суду 1940 чылдың ноябрь 11-де Чадаанга хоорайга ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң 12 болгаш 15 үүлдерин өзугаар оларның шуптузун боолап өлүрер деп, дээди хемчег-биле шииткен.

Амы-тынын арттырып, өрүзээл көргүзер дугайында шиитпиргеннерин билдириишкиннерин ТАР-ның Биче Хурал Президиумуу 1940 чылдың ноябрь 14-те чугаалажып көргеш, мындыг доктаалды хүлээп алган:

«ТАР-ның арат чонунуң өжээнниг дайыннары, өлүрүкчү, хоралакчы контрреволюстуг идегеттер Түмен-Байыр., Намнаң Көк-оол, Сайыы, Базыр оларны ТАР-ның Үстүкү шүүгүзүнүң Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга болган үнүүшкүннүг ажык судундан шииткелди үүлдүг деп санааш, ТАР Биче Хурал Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Бо доктаалды өзугаар суд шииткелин күштүг болдуруп, Намнаңны, Түмен-Байырны, Көк-оолду боолап шииткенин хевээр арттырган, а Базырны, Сайыыны дээди хемчег-биле боолап шиидер дээнин солааш, 8 чылда бажыңга хоругдаарын доктаадыр».

Чаа-Хөлдүң бо «контрларының» ажы-төлү адаларының херээн чөптүү-биле сайгарып көөр, оларны агартыр дугайында билдириишкиннерни Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейге, Тывының Чазаанга, суд, прокуратура органнарынга, харын РФ-тиң Чингине прокуратуразынга безин моон мурнунда хөй удаа бижээн болгаш ам-даа бижип турарлар. Ындыг турбуже, кем-буруу чок черге шиитпирген бо араттарның херээн амга чедир чөптүү-биле сайгарып көрбээн деп санавышаан, оларның дугайында айтырыгны Москваның мурнунга бага катап тургузар бодап турар мен.

Ак-Туруг, Кызыл-Даг чүрттүг «контрларының» өгезинден бээр мынчага чедир агартынмайн турарының кол чылдааны мындыг: Тыва АССР-ниң прокурорунуң улуг дузалакчызы турган Байыр-оол Донгак үстүнде беш кижиниң херээн 1965 чылда сайгарып көрген үеде юридиктиг частырыг кылып, түүнелди соора үндүрген деп бодаар мен. «Олар массалыг өрттедиишкиннер кылып турган болганда, оларны агартпас» деп түүнелди ол бижээн, а ук түүнелди Тыва АССР-ниң ынчаарда прокуроруу турган, ам Тыва Республиканың Дээди судунуң даргазы, Россия Федерациязының алдарлыг юристи хүндүлүг Анай-оол Дыытпаевич Ховалыг 1965 чылда күштүг болдуруп бадылап каан. «Ак-Туруг, Кызыл-Дагның контрлары 11 сараат сиген өрттеткен» деп, ТАР-ның айыыл чок чорук органнарының байысаакчылары агаардан мегелел бижип каанынга Байыр-оол Донгак бүзүреп, ону барымдаалааш, частырыглыг түүнелди кылган. А херек кылында 1938-1940 чылдарда Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның девискээринге чаңгыс-даа сараатты кым-даа өжегерээн өрттетпээн чүве. Ол дугайын Ак-Туруг болгаш Кызыл-Даг чүрттүг улуг назылыг кижилер эки билир.

Тыва Республиканың прокурору хүндүлүг Анатолий Партизанович Дамба-Хуурактың харыызын чоокта чаа алдым. Оон орус дыл кылынга менээ бижээн харыызын тыва дылче очулдуруп көрейн:

«Политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр талазы-биле ажылды прокуратура чериниге организастаар дугайында силерниң билдириишкин бижиңнерде саналдарны, а ол ышкаш К. Т. Көк-оолдуң болгаш өскелерниң-даа хереэнге хамаарыштыр хүлээп алдынган шиитпир-биле чөпшээрешпейн турарыңарның чылдактарын Тыва Республиканың прокуратуразы кичээнгейлиг өөренип көрген.

«Политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр дугайында» Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 18-те Хоойлузунуң, аңаа өскерилгелер болгаш немелделер кирген РФ-тиң 1993 чылдың сентябрь 3-те Хоойлузунуң негелделеринге дүүштүү ол кеземче херээн катап көрген. Ол херекке хамаарыштыр сөөлүг шиитпирни Тыва Республиканың Дээди суду хүлээп алган болгаш К. Т. Монгуш, Н. Х., М. Х. Монгуш, Б. Б., М. Х. Монгуш, Б. Ч. Монгуш, С. Б. Монгуш оларның кылганы күрүнеге удур айыыл чок кем-херек үүлгедиишкиннери бадыткаттынганы-биле холбаштыр оларны агартпас дугайында доктаалды 1995 чылдың март 10-да үндүрген. Ук доктаалга удурлашкышкы кылырынга үеде зиниг барымдаалар чок болуп турар.

Кеземче херектерин эксперт болүктериниң ылаңгыя Россия Федерациязының өске черлериниң ындыг болүктери сайгарары хоойлу-биле көрдүнмээн.

К. Т. Монгушка болгаш өскелерге-даа хамаарыштыр кеземче херээниң материалдарын латинчиткен эрги тыва бижикти билир бедик мергежилдиг очулдурукчунуң очулдуруп каанын дыңнадып тур бис.

Тыва Республиканың прокурору юстицияның 3 классты күрүне чөвүлекчизи **А. П. Дамба-Хуурак».**

Тыва Республиканың прокурору, хүндүлүг Анатолий Партизанович Дамба-Хуурактың бо харыызы-биле холбаштыр дараазында мындыг айтырыг дораан тургустунуп келир-дир: «Оларның кылганы күрүнеге удур айыылдыг кандыг кем-херек үүлгедиишкиннерин кым, кажан, каяа, канчаар бадыткап көргүскенил, чүнүң-биле бадыткаанныл?». Ынчаарга суд болгаш прокуратура органнарының ол херекке хамаарыштыр амгы үеде барымдаалап турар кара чаңгыс документилери — истелгениң болгаш суд чорудулгазының материалдарыдыр. Ол материалдарны ТАР-ның ИХЯ-зының Чөөн-Хемчик кожуунга турган төлээ чериниң байысаакчылары чажыт агент-биле демнежин алгаш, боттары чогаадып кааны кымга билдинмес чоор?

Бо беш кижиниң херээн катап көөр ужурлуг турган Тыва Республиканың Дээди судунуң президиумунуң хуралынга мени келдирер дугайында ТР-ниң Дээди судунуң даргазы хүндүлүг Анай-оол Дыытпаевич Ховалыгдан баш бурунгаар аажок дилээн мен. Ындыг турбуже, ТР-ниң Дээди судунуң президиумунуң ол хуралынга мени келдиртпээнинге дыка хомудаар-дыр мен. Дээди судтуң албан бажыңының болгаш мээң чүрттап турар квартирамның аразы 150 хире метр, бажыңывыста телефон база бар. Ак-Туруг, Кызыл-Даг чүрттүг беш кижиниң херээнге хамаарыштыр прокуратура болгаш суд органнары мээң болгаш өске-даа улуг назылыг кижилерниң өөүүн мынчага чедир ап көрбээн.

Тыва Республиканың прокурорунуң харыызын алгаш, А. П. Дамба-Хуурактан телефон дамчыштыр мындыг айтырыг салдым:

— ТР-ниң Дээди суду Ак-Туруг, Кызыл-Даг чүрттүг беш кижини агартпаандыр. Ам канчалза чогуур ирги, Анатолий Партизанович?

—Ам Москваның сөөлгү сөзү артнан-дыр деп прокурор харыы берди. Ынчангаш Монгуштарның ажы-төлү адаларының херээн катап көөр дугайында дилегни Россия Федерациязының Чингине прокуратуразынга киирер ужурлуг деп ынчаар билдим.

Чаа-Хөлдүң ол «контрларының» кем-буруу чогун тодаргай билбес турган болзумза, оларны агартыр дугайында айтырыгны хей удаа мынчаар тургуспас турган ийик мен. Оларны агартып, арыг аттарын эгиткен турарынга бүрүнү-биле ам-даа бүзүрээр мен. Мээң ол быжыг бүзүрелим дараазында үүлдерге үндезилеттинген.

Бирээде, кандыг-даа кем-херек үүлгетпээн актыг ол кижилерни ТАР-ның ИХЯ-зының чажыт төлээзи (агентизи) нүгүлдеп, Тыва Арат Республиканың Иштики херектер яамызының Чөөн-Хемчик кожуунга турган төлээ черинге меге медээни бижип киирген болгаш аңаа үндезилээш, оларны тудуп хоругдаан. Ол агентиниң кара нүгүлдүг бижин Чаа-Хөл «контрларының» херээнде коштунган турар ужурлуг.

Монгуш Намнаңның, Монгуш Көк-оолдуң, Монгуш Түмен-Байырның, Монгуш Базырның, Монгуш Сайыының херээнде күрүне, шериг азы албан ёзунун кандыг-даа чажыды чок: 1940 чылдың ноябрь 11-де Чадаанага болуп эрткен суд үнүүшкүннүг болгаш ажык болган төлээде, оларны кым нүгүлдээни, кымнар тудуп хоругдааны, байысаалгазын кымнарның кылганы, суд чорудулгазын кым даргалааны хөй кижилерге билдингир апарган чүве. А Монгуш Базыр, Монгуш Сайыы олар хоругдалдан үнүп келгеш, хөй үүлдернин эң чоок кижилеринге чугаалап берген. Ындыг турбуже, ол «контрларның» херээ-биле таныжып көөрүн меңээ чөпшээреевейн турары элдептиг чүве.

Ийинде, Монгуштарны тудуп хоругдаарының ордерлерине прокурор эвес, а ИХЯ-ның төлээ черинің даргазы ат салган болганда, ук ордерлерде юридиктиг күш чок деп санаар мен.

Үште, Монгуштарның байысаалгазын кылырда, истелгениң хоруглуг арга-методтарын эң-не каржызы-биле ажыглап, оларны чеди хонукта көңгүс чемгербейн, дүне соокта даштыгаа кызыл-бут кылаштадып, моорадыр соп турганнар. Монгуш Базырның, Монгуш Сайыының хосталып келгеш, меңээ чугаалаанын ёзугаар алырга, кажан истелге доозулган сөөлүнде суд болурунуң мурнуу чарыында ТАР-ның күрүне прокурору Мандараа хоругдаттырганнарны сөөлгү катап байысааган. Айтырыглар болгаш харыылар чаңгыс аай: ол айтырыгларны байысаакчылар баш бурунгаар Монгуштарга шээжилеп, чүү деп харыылаарын айтып берген. Ол айтырыглар болгаш харыылар Монгуштарның херээнде бар боор:

Айтырыг. Үүлгеткен кем-херээнгер дугайында буруударны хүлээр силер бе?

Харыы. Үүлгеткен кем-буруумну бүрүнү-биле хүлээр мен.

Айтырыг. Истелге үезинде байысаакчылар силерге самаарыштыр революстуг хоойлу-дүрүмнү үрээн бе?

Харыы. Революстуг хоойлу-дүрүмну үревээннер.

Айтырыг. Байысаакчыларга хамаарыштыр хомудалыңар бар бе?

Харыы. Кандыг-даа хомудалывыс чок.

Мындыг хевирлиг айтырыгларны болгаш харыыларны хоругдаттырганнарга бөш бурунгаар өөредип, шээжиледип каан турган.

Дөртте, боолап өлүрер кылдыр дээди хемчег-биле шиитпирген 5 кижиниң дөртү көңгүс бижик билбес бөдүүн араттар, а чүгле чаңгыс Монгуш Намнан-хелин эрги моол бижикти билир лама турган. Шак ындыг бижик билбес араттарны «ТАР-ның революстуг нам, чазаан дүжүрер сорулгалыг чонунуң өжээнниг дайыннары» кылдыр санааш, политиктиг репрессияга ол актыг кижилерни таваршытырганы-биле амгы үенин дээди эртемниг, бедик культуралыг болгаш улуг албан-дужаалдыг юристериниң чөпшээрежип турарын пат-ла кайгаар-дыр мен.

Беште, ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүн 12 үүлүн ол бөдүүн араттарга хамаарыштыр ажыглааны юридиктиг частырыг болганын амгы үенин дээди эртемниг юристериниң амга чедир эскербейн турары элдептиг чүве.

12 үүл. Дужаалдыг кижи болза контрреволюстуг хора чедирер чорук үндүрер ийикпе, азы туруп турар ёзу-төрени ийикпе, азы оранның ажыл-агыйының үндезинин баксыралдын үрээр деп тускай сорулга-биле бодунуң ажыл-хүлээлгезин кара өжегээр күүсеттпейн (саботаж), күрүненин албан черлериниң болгаш ажыл үлетпүр черлериниң кадык ажыл-херээн үреп, күрүнеге когарал кылыр болза, оон ялазынга —

Хөреңгизин хавырбышаан азы ол чокка 1 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шөлөө казыыр, онза аартадыр ужур таварышса, ону хөреңгизин хавырбышаан, боолап өлүрер.

ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң бо 12 үүлүү чугле албан-дужаалдыг кижиге хамаарыжыр турган, а Монгуштарның иштинден кым-даа албан-дужаал эдилевейн чораан.

15 үүл. Улусту эттээр, күчүлээр, өлүрер, чүве өртедир, эт-хөреңги үрегдээр ийикпе, азы чазак-чагырганың органнарынга хөйү-биле удурланың, чазак-чагырганың төлээлериниче болгаш шериг камгалалыныче халдап, массалыг чурум чок чоруктар үндүрер болгаш база ол модулуг өске-даа ындыг массалыг хөделгөн үндүрер болза, оон ялазынга хөреңгизин хавырбышаан, бир чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шыңгыы хоругдап азы ол чокка шөлөөзин казыыр, онза аартадыр ужур таварышканда, хөреңгизин хавырбышаан, боолап өлүрер.

Күрүнеге удур мындыг айыылдыг үүлгедиглерни кылган деп, демги Монгуштарны нүгүлдээшкин-биле буруудаткаш, шуптузун боолап өлүрер деп шииткен турган. А ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүн 15 үүлүнде көрдүнген чаңгыс-даа кем-херек үүлгедиин Монгуш Намнаң, Монгуш Көк-оол, Монгуш Түмен-Байыр, Монгуш Базыр, Монгуш Сайыы кылбаннар: 1938 чылдан 1940 чылдың төөнчүзүнге чедир Ак-Туругнуң, Кызыл-Даг-ның девискээринге кымнадаа эттевээн, күчүлевээн, өлүрбээн, чүве өртеттпээн эт-хөреңгини үрегдевээн, чазак-чагырганың органнарынга хөйү-биле удурланмаан, чазак-чагырганың төлээлериниче болгаш шериг камгалалыныче халдаашкы кылбаан, массалыг корум-чурум чок чоруктар болбаан чүве.

Монгуштарның херээн өөренип көөр кылдыр Россия Федерациязының Чингине прокуратуразынче оларның кеземче херээн чорударын Тыва Республиканың прокуратуразындан дилеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Мемориал» ниитилелдиң кежигүнү.

Политиктиг репрессияларга Красноярск крайның девискээринге таварышкан болгаш агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

1. Алдын-оол, 1900 чылда Усинск районнуң Үрбүн хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, бодунуң хууда ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң Кеземче кодекизинин 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та оны тудуп хоругдаан, Минусинскиниң кара-бажыңынга истелгезин НКВД-ниң (Иштики Херектериниң Улус Комиссариадының) Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле соксаткан. Кем-херек үүлгединиң болуушкуну чок дээрзин барымдаалааш, Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

2. Баян-оол, ТАР-ның Чиңге-Хем деп черге 1900 чылда төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, Үрбүн сумузунуң даргазынга ажылдап турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан. Кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганын барымдаалааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

3. Монгуш Хартынмай, 1916 чылда Усинск районнуң Алдыы Уур деп черге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, ол-ла районнуң Шагнат деп черге мал азырап турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, ону тудуп хоругдаан, Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиде оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херек үүлгеткениниң барымдаалааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин соксаткан.

4. Монгуш Чап, 1910 чылда Усинск районнуң Алдыкы Уур деп черге төрүттүнген, тыва. 1930 чылдан бээр ТАРН кежигүнү, ол-ла районнуң Каргы хемге чүрттап турган үезинде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганын барымдаалааш, НКВД-ниң Минусинскиниң кара-бажыңынга истелгезин НКВД-ниң (Иштики Херектериниң Улус Комиссариадының) Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле соксаткан. Кем-херек үүлгединиң болуушкуну чок дээрзин барымдаалааш, Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

5. Мундургу, ТАР-ның Үрбүн сумузунуң Ортаа-Хем деп черге 1911 чылда төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, Үрбүн сумузунуң секретарынга ажылдап турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан. Кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганын барымдаалааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин соксаткан.

6. Оюн-оол, 1905 чылда Усинск районнуң Үрбүн хемниң чоогунга төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге ажыл-агыйын кылып турган үеде 1938 чылдың июль 9-та РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, ону тудуп хоругдаан, Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиде оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херектиң үүлгетпээнин барымдаалааш, Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

7. Соян-оол, 1889 чылда ТАР-ның Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес. Чиңге-Хемге мал азырап чүрттап олурган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан. Кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганын барымдаалааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

8. Сурья, 1886 чылда Усинск районнуң Үрбүн хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге чүрттап, мал азырап чораан үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 10-де тудуп хоругдаан. Кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганы-биле холбаштыр НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

9. Таржай, ону Таржя деп база адаар турган, 1913 чылда ТАР-ның Чиңге-Хем аскынга төрүттүнген, тыва, 1929 чылдан бээр Тываның Араттың революстуг намының кежигүнү, Чиңге-Хем девискээринге хуу ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан. Буруудаттырган ол кижи Минусинскиниң кара-бажыңынга өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиде оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херектиң үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганын барымдаалааш, Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

10. Тельгар-оол, 1901 чылда Усинск районнуң Үрбүн хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге бодунуң хуу ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганы-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде ол өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херек үүлгеткениниң болганы-биле холбаштыр Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

11. Тодоел кыргыс Табтол, (ону Тодоп-оол деп база адаар турган), 1900 чылда Усинск районнуң Үрбүн чоогунга төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге чүрттап, Үрбүн суму чагыргазының даргазының оралакчызынга ажылдап турган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының (Кеземче кодекизинин) 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан. Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде ол өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

12. Тонгак Мельдер, (азы Мелдер) 1888 чылда Усинск районнуң Сарлы деп черге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге мал азырап чүрттап олурган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан. Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде ол өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херек үүлгеткениниң болганы-биле холбаштыр Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

13. Тонгак Олакай, (азы Оолакай) 1916 чылда Усинск район — Сарлы хемниң девискээринге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге содунуң хууда ажыл-агыйын кылып, мал азырап олурган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганы-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

14. Тонгак Танапый, 1907 чылда Усинск районнуң Сарлы хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге мал азырап, хуузунда ажыл-агыйын кылып турган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес деп санааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

15. Тонгак Эльджей, (азы Эдижей) 1890 чылда Усинск районнуң Ак-Хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге чүрттап, малын азырап олурган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан. Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде ол өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херек үүлгеткениниң болганы-биле холбаштыр Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

16. Тызыр-оол, 1914 чылда Усинск районнуң Үрбүн хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге арбан секретары болуп ажылдап турган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6 болгаш 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 9-та тудуп хоругдаан, Минусинскиниң кара-бажыңынга хоругдалга турган үеде ол өлгени-биле холбаштыр НКВД-ниң Минусинскиге турган оперсекторунуң байысаакчызының 1939 чылдың декабрь 19-та доктаалы-биле херектиң истелгезин соксаткан. Кем-херек үүлгеткениниң болганы-биле холбаштыр Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

17. Тюлюш Сарба, (азы Сарбаа), 1899 чылда Усинск районнуң Алдыы Иджир деп хемге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге мал азырап, хуузунда ажыл-агыйын кылып олурган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес деп санааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

18. Тюлюш Тамдак, 1887 чылда Тыва Арат Республиканың Чиңге-Хем деп черге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, Сарлы хемниң девискээринге ол мал азырап, хуузунда ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң Кеземче кодекизинин 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле көрдүнген кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган деп ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгедиишкиннериниң барымдаазы четпес деп санааш, НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиге турган оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин соксаткан.

19. Тюлюш Тамма, (азы Тамаа) 1908 чылда Усинскиниң Ханык хем (азы Ханы хем) деп черге төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрээн черинге чүрттап. Хереме суму чагыргазын даргалап турган үеде ону РСФСР-ниң КК-зының 58-2, 58-6, 58-11 үүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың июль 4-те тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгедиишкиннерин кылбаанын барымдаалааш, Красноярск крайның прокурорунуң 1970 чылдың февраль 19-та доктаалы-биле кеземче херээн соксаткан.

20. Тюлюш Чергал, (азы Тюлюш Чыргал), 1909 чылда Усинск районнуң Узун-Суг деп черге төрүттүнген, тыва, 1935 чылдан бээр Тываның Араттың революстуг намының кежигүнү, Усинск районнуң Ак-Хем деп черге мал азырап, бодунуң ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 30-де тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чеген болганын барымдаалааш НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиниң оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы-биле кеземче херээнин оон ыңай истелгезин соксаткан.

21. Хорлуг-оол Сат, 1909 чылда Үрбүн-Кашпал девискээринге төрүттүнген, 1938 чылдың майдан бээр Тываның Араттың революстуг намының кежигүнү, тыва, Усинск районнуң Хереме хемге мал азырап, бодунуң хууда ажыл-агыйын кылып турган үеде РСФСР-ниң КК-зының 19-58-2, 58-11 үүлдери-биле ону буруудаткаш, 1938 чылдың июль 4-те тудуп хоругдаан, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы четпес болганы-биле холбаштыр НКВД-ниң Красноярск крайда Минусинскиге турган оперсекторунуң улуг байысаакчызының 1940 чылдың май 5-те доктаалы

БИЧЕ НААДЫМ БАЙЫРЛАЛЫ

Ол хүн Арыг-Үзүү суурнун бүгү чону школаның биче наадымынын үш чыл хылбыктаашкынынга хөйү-биле чыглып келген. Аалчы кылдыр кожаында Арыскан, Иштии-Хем, Ак-Туруг, Чаа-Хөл школаларындан төлээлер база Кызылдың уран үүл школазындан Монгуш Дөрбет аян тудуп, сыгыт-хөмейин бараалгадып чедип келгеннер. Школаның биче наадымынын ажыттынганын школа директору Лолита Лопсанчаповна Хомушку чарлавышаан, «Улуг башкы» деп бедик аттың эдилекчилерин хүндүлүг олутче чалаан. Ол дээрге М. Т. Шаравина, К. Х. Ооржак, Н. Т. Сарыг-Хаа олар. Аныяк директор болдунун кыска отчедуй чыылганнарга таныштырган. Школада 370 өөреникчи, 38 башкы, 28 ажылчыннар бир демниг ажылдап кыштаанын дыннадып, чамдык чедиишкиннерге доктаааган.

Бо өөредилге чылында чогаадыкчы солун арга-дуржулгазы дээш эге класстын «Салгал» методиктиг каттыжыышкыны тиилекчи болган. Эн эки үстүү класс удуртукчузу, өөреникчилеринин тура-соруун кижизиг мөзү-шынарже угландырып чоруур башкыга В. К. Маспык-оол тергиидээн Класстан дашкаар бөлгүмнериг эн эки удуртукчузунга түрнечи бөлгүмнүн башкызы Р. В. Чаш-оол шылгараан. Ол аныяк башкы башкыларның, ада-иелернин, өөреникчилерниг дузазы-биле музейни база ажыдып алган.

Башкылар коллективинден боттарынып билиин бедидип, арга-дуржулгазын солчуруби-биле ээлчеглиг аттестацияга 1-ги категорияны Н. Т. Сарыг-Хаа, В. К. Маспык-оол, Ч. М. Доктугу база 2-ги категорияны К. Д. Дакчыт, Р. Х. Домаажык чедиишкиниг эрткенин дыннаткан. Ол ышкаш школа чарлаттынган «Эн эки камналгалыг ном» деп чарышка 3 «а» класстың өөреникчилери тергиидээн. Ол класстың өөреникчилери келир өөредилге чылында чаа номнарны алыр болганнар. «Салгал» методиктиг каттыжыышкынның өөреникчилери «3 «а» класстан Чейнеш Маадыр-оол, Надя Шойдак, Орлан Токпаа, Чингиз Сержикпей, 3 «б» класстан Шораана Бараа, Игорь Намчан, Надя Чүсүмаа, 2 «б» класстан Долаана Допчаа, 2 «а» класстан Белекмаа Шактар-оолду онзалап демдеглээн. Ол ышкаш школада өөренип турар уругларга изиг аъш-чемни хайындырып берип кыштаан повар Оюмаа Бүрбүге школа администрациязындан четтиргенин илереткен. Школаның эт-севин карак огу дег камнап, таныылдап кыштаан таныылдарга Алексей Доржу, Михаил Эдирек олар хамаарышкан. Наадымның бүгү тиилекчилерин шаннап мактаан. Шанналмакталдын аразында өөреникчилеринин танцы-самы, ырышоору диннмиттелип турган.

Тыва чонунун кандыг-даа наадымы хүреш чокка эртпес. Бистин школа наадымышла болган хүрешке эр башкылар судьялап, өөге салыкчылары болуп ажылдааннар. Хүрешти хоочун башкы К. С. Ооржак чечен-мерген сөстери-биле өөгелерни хей-аът кирбишаан эгелээн. Эге класстарның оолдарының хүрежинге 32 өөгелер девип-самнап үүнүп келгеннер. Оларны кыдыындан көөрге чаражын, чаптанчыын чүү дээр боор. Бо хүрешке 3 «б» класстын өөреникчизи Карс Сержиктей чараш, кашпагай аргаларны ажыглааш, эрткен чылгы наадымга шүүлген өөге Чингиз Сержиктейни октаан.

Школа амыдыралы

Ортумак класстар аразынга болган хүрешке Дима Боргаяков (4 «б» класс) кончуг эрес-кашпагай, солун аргаларны ажыглааш, шүглүп үнген. Үжүүрлешкен өөге 6 «а» класстын өөреникчизи Белек Ондар.

Улуг класстар оолдарының хүрежи эн-не дүшкүүрлүг, сагыш аарынчыг байдалга эрткен. Борта Арыскан, Ак-Туруг, Чаа-Хөл, Иштии-Хем школаларының өөгелери база киришкен. Хүрешке өөгенин майыы кадырык дээри ышкаш, эрткен чылгы шыырак өөгелер боттарының онагларынга октатканнар. Сөөлүнде дөрт эн шыырак өөге арткан. Оларның аразында бистин школаның доозукчузу, эки өөреникчивис Сергей Мөңге арткан. Артканнары аалчылар Сыдым-оол, Шолбан, Дөрбет-оол Монгуштар шупту Арыскан школазының төлээлери. Сергей Мөңге үш удаа барып-барып келгеш, чараш аргаларны ажыглааш, шүглүп каарга суурнуң азрыкчылары, чаңгыс классчылары тура халчып адыш часкап уткааннар. Шүүлген өөгеге суурда хөй уругларлыг не Катерина Маадыр-оол сергени шанналга берген. Шүүлген болгаш үжүүрлешкен өөгелерге деткикчилер — ада-иелер анай, дагаа, акша шанналдарын, школа баштаар чери суй белектерни берген.

Школа наадымынга тыва улустуң оюну даш көдүрери база кирген. Аная улуг класстың өөреникчилери киришкен. Өөрейге бирги черни Арыскандан келген өөреникчи Сыдым-оол Монгуш көдүрер дашты эгин ажыр көдүрүпкен. Үшкү черни Шолбан Монгуш дашты курлак чедир көдүрүпкен. Тиилекчилерге акша шанналдарын тывыскан.

Эн-не чараш оюн аът чарыжы болган. Аная аныяк болгаш улуг 18 аттарны чарыштырган. 1-ги черни ийи чылштыр Миша Чанчыптың мунганы Аяна Балчыйнын аъды эртип келген. 2-ги черни Чаа-Хөл школазының өөреникчизи Саша Хорлуунун аъды келген. 3-кү черге ийи чыл улаштыр Айдын Бүрбүжүктүн мунганы бодунун аъды эрткен. Эрткен аътка 9 «б» класстың өөреникчизи Орлан Комбуй сергени салган.

Школавыстың биче наадымынга Арыг-Үзүүнүн хереглекчилер ниитилели эмнелге, чагырга чери, школа коллективи, Школьная кудумчузунун чурттакчылары, «Дая» хуу садыг, ада-иелер, өскүс уруглар ниитилели деткикчи болган. Ада-иелерниң спортчу оюнларга боттары деткикчилер болганынга школа коллективи өөрүп четтиргенин илереткес арга чок. Чылдан чылче суурнуң ада-иелери ажытөлүнүн өөредилгезин, башкыларның ажыл-ижин сонуургап, оларга материалдыг дузаны көргүзүп эгелээнин өөрүнчүг.

Ол-ла хүн наадым сөөлүнде башкылар чөвүлелинин хуралын чыылдырган. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың ханы анализин өөредилге эргелекчизи Лидия Хирлий-ооловна Топчаа кылган. Ол башкы бүрүзүнүн эрттирген кичээлдерин, класс шактарын схемалап бижээш тайылбырны кылган. Оон башкы бүрүзүнүн кылган ажылынын түнелги көстүп турган. Кымнын, кайы методиктиг каттыжыышкынның канчаар ажылдаанын долузу-биле түнеп, өөредилге программазының күүселдезинин дугайында чугаалаан. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылдың талазы-биле чедер-четпестерге доктаап, арга-дуржулганы солуштувус. Чогаадыкчы чаа солун арга-сүмелерни башкылар Д. Ч. Ооржак, К. С. Ооржак, К. Д. Данчыт, Н. Б. Седип, Л. Х. Топчаа, Б. М. Доктугу олар боттарының саналоналынга киирдилер.

Бо чылын башкылар чөвүлелинин хуралдарының чаа хевирлерин аныяк удуртукчулар Л. Х. Топчаа, Л. Л. Хомушку эрттирген. « Чижээ, «Мээң арын-нүүрүм — келир үем» деп төгерик столга ажык чугааны кылган. Ол ышкаш башкыларнын чогаадыкчы ажылынын мөөрейи солун эрткен. Методиктиг каттыжыышкыннардан «Салгал», «Оргаадай», «Сан-Чурагай», «Филолог», «Сыын-Чүрээ» тыва улусчу педагогиканын чанчылдарын өөредилгекижизидилгелиг ажылга ажыглаары-биле солун конференцияларны эрттирген. Чижээ, «Дагылгалар», «Тыва улустун аас чогаалы», «Эм үнүштер» деп темаларга конференциялар солун эрткен. Конференция бүрүзүнге арга-дуржулганы солчуп, аяк-шайны аартап ора, оюн-тоглааны эрттирери чанчылчаан.

Чыл төнчүзүнде «Мээн школам 2000 чылда» деп викторинаны эрттирдивис. Аная класстар аайы-биле чогаадыгларны бижээн. Конкурстун түннелин 2000 чылдын май 25-те түннеп чугаалажыр болган.

Ажылывысты түннеп тура, бо чылын 1-ги категорияның аттестациязын 3 башкы чедиишкиниг эрткенин школа директору дыннаткан. В. К. Маспык-оол, Н. Т. Сарыг-Хаа, Ч. М. Доктугу «Методист башкы» деп бедик аттың эдилекчилери болганынга школа коллективи байыр чедирген. Чайгы, дыштанылга эгелезе-даа школаның септелгезин кылыр, бүдүрүлге лагери ажылдап чайлаар.

Зоя СОЛДУП.

Улус өөредилгезинин тергиини.

Шыдыраа

НАЗЫН ЧООДУ АТТЫ КУБОК ДЭЭШ

Сөөлгү чылдарда Эрзин кожуунун суурларында болгаш школаларында эрте-бурунгу оюн шыдыраа спорту улуг нептерелди алганынга, кожуунун шыдыраа федерациязының даргазы Василий Назынын чүткүлүг ажылыдыр деп шыдыраага хандыкшылдыглар өөрүп четтиргенин илередип турарлар. Маңаа база бир быраны шыдыраачы удуртукчу даргалар боттары салып, спортчуларны транспорт-биле хандырып турарынга канчап өөрүвес боор. Оларга Нарын суму чагыргазының даргазы Делгер-оол Чооду, Бай-Даг суму чагыргазының даргазының оралакчызы Сергей Шыыраапай, культура киллизинин эргелекчизи Анай-оол Шойдук хамааржыр.

Чоокта чаа шыдыраага республиканың 3, кожуунун 6, башкылар аразынга 3 дакпыр чемпиону, Нарын ортумак школазынга математика башкылап чораан, деспес чалыы, ажыл-ишчи назынында «кызыл дустай» берген Назын Баткарович Чоодунун чырык тураскаалынга мөгейген шыдыраа маргыллаазы Нарын суурга болуп эрткен. Бо маргылдаа ам 2 удаа эртип, шилчип чоруур тускай кубокту кожуунун шыдыраа федерациязының даргазы алдын холдуг, ус шевер синлбикчи Валерий Назын боду онзагай кылганынга канчап өөрүвес бис. Кожуунун шыдыраага ынактарын Назын Баткаровичиниң кады төрээннери, күдээлери хүндүлүг олутче ал, 2 хүннүн дургузунда изиг хандан эгелээш, боова-боорзаа, сүттүг шайы-биле чемгерип турганынга өөрүп четтиргенин илередип турдулар. Бланс-ыя кады төрээн дуцмалары Александра Шойдук, Мария Маажый, Сергей Чит, Айсуу Чит, күдээлери В. С. Бар-Хөө, Д. Н. Сегбе, Ш. К. Маажый, А. Т. Шойдук олар шыдыраачыларның хей-аъдын көдүрүп, дүне, безин изиг шайын термостарга кудуп, боова-боорзаан быжырып тудуп алган шыдыраачылар-биле кады ора хонуп турдулар.

Команда талазы-биле бирги черни Нарынның шыырак шыдыраачылары (Делгер-оол Чооду, Дадар Буду, Чмаров Доончун, Дою Дакаа) алган. Бай-Дагнын № 1 командазы (капитаны Б. Ондар) ийигизин, үшкү черни Эрзинниң өрт кезээнин командазы ээлээн.

Хууда бирги чер дээш эр улустан эн-не шыырак 20, херээженнерден 8 шыдыраачы күжүн шенешкеннер. Бирги черни эр улустан 20 сандан 16 санны алган аныяк, өзүп орар шыдыраачы Артем Азыраа (Бай-Даг. Тренери Б. Ондар) кожуунун каш дакпыр чемпиону Дадар Буду (Нарын) уткаш алган, ийигизин — Дадар Буду, үшкүзүн Нарын суму чагыргазының даргазы, шыдыраа спортунун нептередикчизи Делгер-оол Коожапович Чооду, дөрткү черни Нарын ортумак школазында шыдыраа бөлгүмүнүн удуртукчузу Чмаров Доончун ээлеп, шаннал-макталдарга төлептиг болганнар.

Херээжен шыдыраачылардан (Мөренден) Тамара Чажытмаа бирги, ийигизин (Эрзинден) Айлан Демир-оол, үшкүзүн Бай-Даг ортумак школазының 7 класынын өөреникчизи Айлаана Балдар ээлээннер.

Шанналдар-даа шыырак болду.

Бедик организастыг байдалга эрткен маргылдаанын байырлыг ажыдыышкынынга болгаш хаашкынынга аяк шайны аартап, изиг ханнан дашкаларны көдүрүп турар үезинде Назын Баткарович Чоодунун чырык тураскаалынга мөгейип, оон-биле ойнап чораан эш-өөрүнүн, төрелдериниң чылыг сактыышкыннарны кылганы онзагай болган. Чижээлээрге, бирги разрядчы Нарын ортумак школазында шыдыраа бөлгүмүнүн удуртукчузу Чмаров Доончун Назын Баткаровичиниң ойнап чораан салыгларының сайгарылгаларын бөлгүмге кылып турарын, тыва дыл кырында шыдыраа номун үндүрер үе келгенин чугаалаан. Черле ынчаш Чмаров Доончун езулуг-ла шыдыраага чүрээнин ханызындан бердингеннерин бирээзи. Ол шыдыраа компьютерин безин садып алган, оон-биле ойнап чоруур. Мындыг бир таварылга болган. Бирги разрядчы Боттуг-оол Ондар оон компьютери-биле ойнаан, 18 көш соонда, компьютерге «Уттурган сен, тура бер» — дээн бижимел көстүп кээрге, «Сээн моонну чуура шаптар мен» — деп баштактанырга, демгизин шынга алгаш, «ынчанмайн көр, башкы» дээш компьютерин боду-биле дуй чыдыпкан таварылга турганын чугаалаарга, кежээнин киржикчилери баарын кадыр каттыышканнар.

Кожуунун шыдыраа олимпиадазы чергелиг бо маргылдаанын киржикчилеринге Нарын ортумак школазынын ортумак класстын өөреникчилери (удуртукчузу И. Б. Базаа) кончуг солун, шыдыраа дугайында шүүлүктерни тыва дыл кырынга чугаалаан. Чижээлээрге,

Шыдыраанын нояны мен,
Шыыраамны көрүнерем,
Мерзе, геве терге суглар
Мени дээнде тынын-даа бээр..

деп шүүлүктээн одуруглар дээш канчап адыш часкавас боор.

Маргылдаанын бир киржикчизи Боттуг-оол Ондар туруп келгеш:

— Мен бо Нарын школазынга Назын Баткарович баштаан кезек шыдыраачы башкыларбиле ойнап турган шыдыраага өөрендим. Манаа кээрде чүгле көш билир турдум. Бирле катап мындыг таварылга болган. Амгы үеде Чөөн-Хемчик кожуунунун Бажын-Алаак ортумак школазының директору апарган Даш-оол Бокпай-оолович Ооржак-биле ойнап олурувуста, Назын Баткарович Чоду кичээнгейлиг хайгаарап туруп-туруп, Даш-оолче көрүнгеш: «Сенде онзагай, дын кара чаңгыс көш бардыр, башкы» — дээн. Мен көруп орарымга, Даш-оолдун байдалы кончуг берге апарган орган чүве. «Ол кандыг чаңгыс көш ирги» — деп, мен база боданы бердим. А. Даш-оглум шуут-ла ийи адыштарыбиле бажын сегирип алгаш, шыыладыр боданы берди. Үжен хире минута эрткенде, ол Назын Баткаровичниже көрүнгеш:

— Ол чаңгыс көштү тып чадаштым, Баткарович, айтып берип көрүнерем дээрге, оозу бистин чанывыска кылаштап келгеш, Даш-оолдун кулаанга сымыраны аарак чугаалай-дыр:

— Ол ылаптыг чаңгыс көш дээрге дүжүп бээри-дир, Бокпай-оолович, дээрге бис ийи чүгле аастарывыс ажыдарынга өйлешкен-не болгай бис.

Бистин кожуунун чагырыкчы даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы шыдыраа дээнде «тынын садар» шыырак бирги разрядчы Мерген Олегович Намдараа сөөлгү үеде даргалай бергеш, «чай чогунга» сыллап, ойнавастай бергенинге таарзынмайн турарын ол маргылдаанын киржикчилери хомудап, хараадап чугаалажып турдулар. Ол ышкаш бо улуг маргылдаага Булун-Бажы суурнун шыдыраачылары киришпедилер. Олар транспортбиле хандыртынмаанындан келбээн боорлар. Оон башка ында шыырак шыдыраачылар барын билир бис.

Удавас кожуун чергелиг «Убса-Нур» оргулаажынын кубогу дээш улуг маргылдаага Тес-Хем болгаш кожа чыдар кожууннарнын шыдыраачыларын чалаар бис. А Тес-Хем-биле доктаамал шыдыраага маргылдааны эрттирип келдивис, ам-даа ол эки дуржулганы уламчылаар бис.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Бай-Даг суур.

ӨӨРҮШКҮЗҮ—ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИ

Башкы кижиниң ажылы буянныг болгаш салгалдан салгал дамчып чоруй баар. Кижи боду чеже-даа назылап кырый бээрге, өөреникчилериң сени утпас, бо мени өөреткен башкым-дыр деп чүвени кезээде угаап, ажытөлүнге дамчыдыр берип чоруур чүве-дир дээрзин бодум кыраан назыда көрүл, чонуң ажыт-төлүн өөредип, кижизидип чораанымга ам кээп чоргаарланып чоруур-дур мен.

Кырган кижини кижи деп хүндүлеп, сүттүг ак шайын кудун берип, эрткен оруун айтырып, чылыг сөстерни сөглээри дег аас-кежик кайда боор. Чоокта чаа хоорайның улуг назылыглар клувунга бүгү хоочун кырган башкыларны чыып, оларнын-биле ужуражылганы эрттиргени кончуг солун болду. Ук ужуражылгага Кызыл хоорайның өөредилге килдизинин эргелекчизи А. К. Монгуш киржип, бистиниң 30—40 чылдарда ажылдап, чурттап чораан башкыларның амырмендизин айтыырын, ажык чугааны эрттирди. Аная республикага билдингир апарган башкылар Ударакина, Зайцева болгаш өскелер-даа чүве чугаалап, амгы үе-биле эрткен үеде республиканга башкылаашкынның медотиказынга хамаарыштыр арга-дуржулгазын солушкан. Хоочун башкылар Өпеш, Ымыжаан, Байыр, Сиириңмаа, Дүкежек, Өлаай, Серен олар өөредилге шугумунга канчаар ажылдап, кандыг ужуралдарга таварыжып чораанын солун сактыышкыннар-биле чугаалап, оларны амгы үеде улус чон утпайн чоруурунга өөрүп турганнар.

Башкы кижиге эн-не эргим болуп артып каар чүүл — оон өөреникчизи. А бир эвес оон өөреникчизи хол-биле кылган суй белээн тутсур болза, ол дег өртек чок үнелиг эртине турбас ийик. Бо удаада шак ындыг эртине дег эргим белектерни хоочун башкыларга тудусканы кайгамчык болган. Чүү белектерил дээрзин кижи бүрүзү сонуургаары чадавас. Чоокта чаа республиканын уругларының хол-биле кылган ажылдарының эрмарка-делгелгени болуп эрткен болгай. Аная шилиттинген суй белектерни хоочунларга тудусканы бир тускай болду. Ында чүү чок дээр: шай, таакпы хаптары, тыва угулзаларлыг чазаан, даараан идик-хеп.

Кызылдың № 9 школазының директору Валентина Өдурековна өөреникчилериниң мурнундан тыва эт-херектелдерни тыпсып тура, хоочуннарга кан дег кадыкты күзеп, оларның амыр эвес ак оруун оруктап чоруурун аныяк башкыларга улуг бүзүрел дээрзин айыткан. Суй белектер аразында Кызылдың 2, 6 дугаар школаларындан ацгыда Бай-Тайганын, Чеди-Хөлдүн өөреникчилериниң кылган ажылдары бар болганынга өөрүвес аргавыс чок болду. Чүге дизе бо хоочун башкыларның аразында кайы кожуунга ажылдаваан кижи чок дээр, оларга кожуун бүрүзү, өөреникчи бүрүзү эргим, чоок. Бистин 30—40 чылларда ажылдап чораан башкыларның эгелеп каан ажыл-ижин, ылангыя уругларны күш-ажылга кижизидер чорук өөредилгенин кол адыры болуп турарынга өөрүп турдувус, ынчангаш уругларның хол-биле кылган ажылдары бистерге чүден артык үнелиг белек болганы-даа ол.

Хоочун башкыларның ужуражылгазын мындыг бедик байдалга эрттиреринге республиканың хоочуннар ыныылелинин даргазы Т. Ч Норбунун болгаш оон оралакчызы Д. Л. Ондарнын үлүү улуг дээрзин башкылар демдеглеп, оларга четтиргенин илереткеннер.

Ужуражылгага хоорайнын хоочун башкыларының чөвүлелин база тургускан. Оон даргазынга Д. Ш. Сатты сонгаан.

Бегзиваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Чайгы дыштанылга

ЧАГЫТАЙНЫҢ ЭРИИНДЕ

Каас-чараш даг хөлү Чагытайның эриинде республиканың хереглекчилер эвилелинин ажылдакчыларынын ажытөлү чайгы дыштанылгазын эрттирер «Орленок» лагери туруп турар.

Эрткен неделяда аная кадыкшылын экижидип, дыштаныр алыры-биле Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннардан, Кызыл хоорайдан болгаш өске-даа черлерден 200 ажыг өөреникчилер чорупкан. Оларны хереглекчилер эвилелинин профэвиеследер даргазы Эдер-оол Ондар баштап чедирген. Лагерьниң столоваязында Кызылдың садыг-коммерция техникумунун сургуулдары ажылдап турар.

Бай-Тайгадан кожуун кооперациязының бухгалтери Юрий Кыргыс 16 өөреникчини эккелгеш, хүлээлип берген. Мээн айтырыгларымга оон харыылааны болза:

— Бир школачының путевказының өртээ 460 мун рубль. Ада-иелер оон чүгле 10 хуузун төлээр азы 46 мун рубль. Бистин шугумувуста ажылдавайн турар кижилер база уруг-дарының дыштандырып ап болурлар.

Б. ООРЖАК.

ТУДА САНАЖЫЛГА-БИЛЕ

Бүдүрүлге чери чайгаар дүшкен сыын мыйызын чаа өртектерге туда санажылга-биле хүлээп ап турар. Мөөнү-биле сыын мыйызын дужааган кижилерге немелде төлевирни төлеп бээр.

Адрезивис: Кызыл, Лопсанчап кудумчузу, 37-4 № 4 гаражтар ээлериниң ниитилели. **Телефон:** 3-51-30.

Кызыл хоорайның эмчи училищезинин 1983 чылда Любовь Туматовна Ооржактын адынга тывысканы 429759 дугаарлыг дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Чеди-Хөл кожуунунуң Ак-Тал суурга июль 1-де «Ак-Тал» совхозтун механизатору, хол бөмбүүнүн тергиин ойнакчызы чораан Тугаржап Бегзинин чырыткылыг адынга тураскааткан спортчу маргылдаалар болуп эртер.

1. Июль 1-де — эр, херээжен спортчуларның команда аайы-биле хол бөмбүүнге маргылдаалары болур. Киржир күзелдиг команда бүрүзү 100 мун рубль салчып алыр. Тиилекчи болган командага ирт болгаш 500 мун рубльдин шанналын тыпсыр. Маргылдаа кожуун төвүнге болур.

2. Июль 2-де — Ак-Тал суурга дүштекинин 12 шакта аът чарыжы, 64 мөгенин хүрежи болур. Шүүлген мөгеге аът, үжүүрлешкен мөгеге ирт. 3-кү, 4-кү черлерни алган мөгелерге хойлар. Эрткен аъттын ээзинин шанналы ирт, 3-кү, 4-кү черлерни ээлээннерге хой, серге.

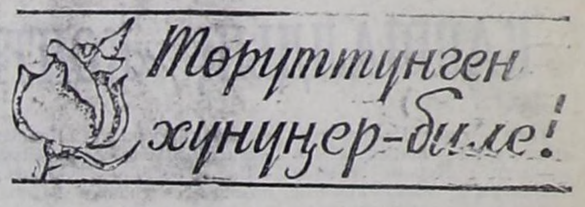

Бистиң ынак ачавыс **Андрей Куваевич БАЙ-КАРА** июль 1-де төрүттүнген хүнүн демдеглеп, 40 харны хар-лаар. Ол ажыл-ишчи бүдүштүг, эрес-кежээ, үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг кижи. Ажы-төлү дээш сагыш човап, уругларының ынак адазы, кижизидикчизи бооп, оларның бүзүрелдиг чөленгиижи бооп чоруур.

Эргим ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ижинге чайынналчак чедиишкиннерни күзедивис.

Өөнүң ээзи Ирина, уруглары Аржаана, Алимаа, оглу Буян.

Чарлалдар бюрозу

«Азия садыг бажыныын» Тывада төвү дараазында бараанларны садып алырын силерге сүмелеп тур:

— Далган (Краснодарның бүдүрүлгези);

— Рис крупа, кырлыг-кара крупазы;

— Чигир;

— Компоттар, консервалаан кукуруза;

— Печенье (4 ангы хевирниң);

—Эр улуска 25,5 — 28,5 хемчээлдиг идиктери;

Сонга шилдери, кылыны 4 мм. Өртээ 21 мун рубль.

Адрезивис: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, 15. Харылзажыр телефону 2-13-58.

УЖУРАЖЫЛГА БАЙЫРЛАЛЧЕ КЕЛИҢЕР

Барыын-Хемчик кожуунунуң **Дөн-Терезин суму чагыргазы** июль 1-де хүндүскүнүң 2 шакта **«Төрээн суурун, төрел чонун сени манап тур»** деп байырлыг ужуражылгаже республиканын ангы-ангы булуннарында чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларын чалап тур.

САДЫП ТУР МЕН

Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суурда Насыпная кудумчузунда, 124 дөрбелчин м 41 дугаарлыг бажынны садып тур мен. Бажынга септелге чорудары негеттинип турар болза-даа, чаагайжыткан, тускай магазин азы офис кылып алырынга кончуг эптиг. Өртээ дугуржулга ёзугаар болур.

Харылзажыр телефон 3-45-39.

Улуг-Хем кожуунунуң Шагаан-Арыг хоорайда ыыштан чазап кылган тыва өгну садып тур бис. **Келир адреси:** Шагаан-Арыг хоорай, Фестивальная кудумчузу, 5, кв. 2. **Харылзажыр телефон 2-14-79.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс Каңгай-оол Күнзетович Ималдай чоокта чаа үр болгаш аар аараанының соонда 63 харлап чорааш, чырык өртемчейден кезээ мөңгеде чарлып чоруткан.

Ачавыс 37 чыл иштинде школага ажылдап келген хоочун башкы кижи. Оон өөредип, кижизидип каан өөреникчилери республиканың ацгы-ацгы булуннарында чурттап, ажылдап чоруур. Ачавыс «Хүндүлелдин Демдээ» орденнин эдилекчизи, ажы-төлүнге үлегерлиг, чонунга хүндүткелдиг, топтуг-томаанныг кижи чораан.

Ачавысты сөөлгү оруқче үдээринге келген, дузаны көргүскен чонузуска О. Шынаа сумузунун школа, эмнелге, садик, чагырга черлериниң коллективтеринге, суурнун пенсионер хоочуннарынга, Берт-Даг, Самагалдайдан келген кудаларывыска, төрелдериниске сеткиливис хаңызындан четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

КИНО

ИЮНЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Слияние двух лун-2» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда. Видеозалга: «Шаданын чаа төөгүзү» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гадюка» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үш мушкетер»: (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «30 мультыынды» 10.00 шакта. «Кызыл идиктернин, Черлик орхидея-3-түн хүн демдеглери» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл кожуунун «Тиилелге» совхозтун дирекциязы, оон ажылчылары совхозтун 2-ги бригадазының бригадири, Тыва Республиканың алдарлыг механизатору

Хүреш-оол Сайын-Белекович МОНГУШТУН

аяр-даараш мочээнин дыннатпышаан, оон өг-бүлезинге, чоо-ижилерине, төрелдерине ханы кажыыдалды илереттеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор: В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнун оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлегаар—3-34-49, 3-36-73, өдөө ажыл-агый — 3-36-82, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга—3-34-39; 3-34-83; чагаа — 3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар килдизи—3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса-лыг информация чедиселдериниң талазы-биле хоойлужулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүдүткеттинген. Бүрүткеттинген дугаары — Г-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының оодаалары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыа болур. Аныттынган саннары болгаш өске даа фактылары дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—15916. Индекс 54210 Чагыг № 36—386.